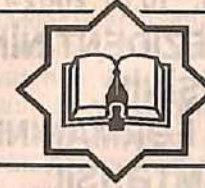

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№3
2002

**AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ**
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ **3** (193) iyul - sentyabr 2002-ci il 1954-cü ildən çıxır

Hörmətli oxucular!

"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına 2003-cü il üçün abunə yazılışına başlanmışdır. Təhsil müəssisələrində geniş islahatlar keçirildiyi, yeni təlim metodlarının tətbiq edildiyi indiki vaxtda jurnalımız Sizə ən yaxın məsləhətçi və yardımçı ola bilər. Öz çoxillik ənənələrinə sadıq qalan "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı təlimin məzmununun təkmilləşdirilməsinə, müəllimlərin qabaqcıl iş təcrübəsinə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatımızın tədrisi, təbliği və tədqiqi məsələlərinə aid məqalələrə geniş yer verir, Sizi maraqlandıran mövzuların işıqlandırılmasını daim diqqət mərkəzində saxlayır.

Əziz müəllimlər, jurnalımıza vaxtında abunə yazılmaqla Siz gündəlik işinizdə onun səmərəli və faydalı məsləhətlərindən istifadə edə bilərsiniz. Təlimin çoxsaylı problemlərini həll edərkən bunlar Sizin köməyinizə çatacaqdır.

Jurnalın illik abunə qiyməti 20 min manat, yarımilliyi isə 10 min manatdır.

İndeksimiz: 1012

Jurnala abunə yazılmağa tələsin!

№ 70. 10.07.2002-ci il.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
“DÖVLƏT DİLİNİN TƏTBİQİ İŞİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA” FƏRMANININ
TƏLƏBLƏRİ BAXIMINDAN ÜMUMTƏHSİL
MƏKTƏBLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN
YAXŞILAŞDIRILMASI TƏDBİRLƏRİ BARƏDƏ**

Kollegiya müzakirə olunan məsələ barədə Ümumi təhsil və məktəbəqədər tərbiyə Baş idarəsinin məlumatını (arayış əlavə olunur) dinləyərək qeyd edir ki, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsində, onlara milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin aşılmasında, milli mənliliyinin dərk edilməsində «Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat» fənlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dili ölkəmizin müstəqilliyə qədəm qoyması ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan milyonlarla azərbaycanlıların milli birliyinin yaradılmasında və əlaqələrinin genişləndirilməsində müstəsna rol oynayır, soydaşlarımızın ünsiyyət silahına çevrilir.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyev «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixdə Fərman vermişdir. Fərmanda deyilir ki, «Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir».

Bütün bu deyilənlər Azərbaycan dilinin məktəb təlimindəki yeri və əhəmiyyətini indiki dövrdə müqayisəyəgəlməz dərəcədə yüksək qiymətləndirməyə əsas verir və bu fənnin, eyni zamanda

söz sənəti olan ədəbiyyatın təlim keyfiyyətini əsaslı surətdə yaxşılaşdırmağı zəruri edir. Ümumi orta təhsilin dövlət standartlarında, Bazis tədris planında «Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat» fənlərinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən 1999-cu ildə təsdiq edilmiş Bazis tədris planının dövlət komponenti hissəsində təlim Azərbaycan dilində olan ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan dilinin tədrisinə həftədə 22 saat, ədəbiyyatın tədrisinə 17 saat, təlim qeyri-Azərbaycan dilində aparılan məktəblərin həmin siniflərində Azərbaycan dilinin tədrisinə 17 saat vaxt ayrılır. Bundan başqa, qeyd edilən siniflərdə seçmə fənlərin tədrisinə həftədə 32 saat vaxt verilir ki, onun da müəyyən qismi ana dili və ədəbiyyatın tədrisinə yönəldilir, bununla da bu fənlərin tədrisi imkanları genişləndirilir.

Hazırda qüvvədə olan «Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat» fənləri üzrə proqramlar 1993-cü ildə təsdiq edilmiş, 1999-cu ildə müəyyən dəyişikliklərlə yenidən çap olunmuşdur. Dərslilər isə 1993-cü ildə təsdiq edilmiş, sonrakı illərdə qismən dəyişikliklərlə nəşr olunmuşdur. IX, X və XI siniflər üçün ədəbiyyat muntəxəbatları 2000-2001-ci illərdə buraxılmışdır.

Təlim rus dilində aparılan məktəblər üçün Azərbaycan dili

proqramı 1994-cü ildə təsdiq edilmiş, 1995-1999-cu və 2000-2002-ci illər ərzində bütün siniflər üçün dərslilər nəşr edilmişdir.

«Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat»dan yeni proqramların hazırlanması məqsədilə nazirin əmri ilə müvafiq işçi qrupları yaradılmışdır. Azərbaycan dili üzrə yeni proqramlar layihəsi hazırlanmış, 5-11 iyul 2002-ci il tarixli «Azərbaycan müəllimi» qəzetində dərc edilmiş, müzakirəyə verilmişdir. Ədəbiyyatdan da proqram layihəsi artıq hazırdır, o da bu yaxınlarda mətbuatda dərc ediləcəkdir.

Hazırda ölkənin ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII siniflərində Azərbaycan dilindən, IX-XI(XII) siniflərində isə ədəbiyyatdan imtahan aparılır. Son 5 ildə Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan respublika olimpiadaları keçirilir. Hər il müxtəlif mövzularda dair şagirdlər arasında inşa yazı müsabiqələri təşkil edilir. «İlin ən yaxşı müəllimi» müsabiqəsində, Pedaqoji mühazirələrdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin iştirakına hər cür şərait yaradılır. «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı vasitəsilə müəllimlərə elmi-metodik köməklik göstərilir.

Ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların uşaqlarını məktəb təliminə hazırlamaq üçün 9444 uşağı əhatə edən 613 hazırlıq qrupu fəaliyyət göstərir ki, onlardan da 8972 uşağı əhatə edən 584 qrupda təlim Azərbaycan dilində aparılır.

Respublikada bu fənlərin tədrisi ilə 18862 müəllim məşğul olur ki, onlardan 18274 nəfəri ali (97%-i), 382 nəfəri natamam ali, 206 nəfəri isə orta ixtisas təhsillidir. Bunların 1711 nəfəri ali, 3530 nəfəri I, 4848 nəfəri II, 7589 nəfəri isə III kateqoriyalı, qalanları müxtəlif dərəcəli müəllimlərdir. Son 5 ildə onların 11209 nəfəri ixtisasatırma kurslarından keçmişdir. Respublika üzrə orta hesabla hər müəllimə 16 saat dərs düşür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyev «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 nömrəli Fərman vermişdir. Fərmanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Nazirlər Kabineti 25 iyun 2001-ci il tarixli, 113 nömrəli Sərəncam qəbul etmiş, Təhsil Nazirliyi 05 iyul 2001-ci il tarixli, 798 nömrəli əmr vermiş, Azərbaycan dilinin tədrisi keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təkliflər hazırlamaq məqsədi ilə daimi fəaliyyət göstərən işçi qrupu yaratmış, fəaliyyət planı təsdiq etmişdir. Qeyd edilən sənədlərin icrası ilə əlaqədar rayon (şəhər) təhsil şöbələri şuralarında, məktəblərin pedaqoji şura və direktoryanı müşavirələrində müzakirələr aparılmış, müvafiq tədbirlər planları qəbul edilmişdir.

Təhsil nazirinin 26.03.2002-ci il tarixli, 263 nömrəli əmrinə əsasən yaradılmış komissiya tərəfindən respublikanın Lənkəran, Bərdə, Zaqatala, Tovuz, Xaçmaz və Bakı şəhərinin Səbail, Sabunçu, Xətai rayonları məktəblərində «Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat» fənlərinin tədrisi vəziyyəti öyrənilmişdir.

Bu rayonlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi ilə 2637 nəfər müəllim məşğul olur. Bunlardan 2623 nəfəri ali, 5 nəfəri natamam ali, 9 nəfəri orta ixtisas təhsillidir. Onlardan 71 nəfəri ali kateqoriyalı, 1120 nəfəri I, 747 nəfəri II, 325 nəfəri III kateqoriyalı, qalanları isə müxtəlif dərəcəli müəllimlərdir. Bunlardan 1951 nəfəri son 5 ildə ixtisasatırma kurslarından keçmişdir. Onlardan 340 nəfərinin dərs yükü 1 stavka, 730 nəfərinin 1,5 stavka, 1567 nəfərinin isə 2 stavkaya yaxındır.

Göstərilən rayonlarda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanından irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək istiqamətində müəyyən işlər görülmüş, Təhsil Nazirliyinin 2001-2002-ci təd-

ris ilini keyfiyyət ili elan etməsi bu işə müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, III rübün göstəriciləri araşdırılarkən məlum olmuşdur ki, Zaqatala rayonunun ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənni üzrə mənimsəmə 96%, ədəbiyyat fənni üzrə 97%, müvafiq olaraq Lənkəran rayonunda 98,8%, 99,1%, Xətai rayonunda 98,7%, 97,8%, Tovuz rayonunda 99,3%, 99%, Xaçmaz rayonunda 98,2%, 99%, Səbail rayonunda 98%, 99%, Sabunçu rayonunda 99,8%, 99%, Bərdə rayonunda 99,7%, 100% olmuşdur.

Qeyd olunan rayonlar üzrə mövcud Bazis tədris planına əsasən Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan seçməyə diqqət artırılmışdır. Belə siniflərdə dərslər əsasən qabaqcıl müəllimlərə həvalə olunmuşdur. Seçmə fənlər üzrə aparılan təlim məşğələləri Təhsil Nazirliyinin müvafiq normativ sənədlərinə uyğun şəkildə qurulmuşdur.

Rayon (şəhər) metodkabinetlərinin işində əvvəlki illərlə müqayisədə müəyyən irəliləyişlər hiss olunur. Onlar qabaqcıl müəllimlərin açıq dərslərinin təşkilində, qabaqcıl təcrübənin öyrənilib yayılmasında daha çox fəallıq göstərmiş, müəllimlərin ixtisasartırma kurslarından vaxtında keçməsinə təşkil etmək, tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edən müxtəlif tədbirlərin təşkilatçısı olmaq və s. kimi funksiyaları yerinə yetirmişlər.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində, sinifdən xaric və məktəbdən xaric tədbirlərdə şagirdlərin nitq və tefəkkürünün inkişaf etdirilməsinə mühüm əhəmiyyət verilir. Səbail, Zaqatala, Xətai, Lənkəran rayonlarında görülmüş işlər bu cəhətdən daha çox diqqəti cəlb edir.

Respublika Prezidentinin məlum Fərmanı ümumilikdə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin pedaqoji fəallığının yüksəlməsinə istiqamətverici təsir göstərmişdir. Bunu

anonim sorğuların nəticələrindən də müəyyən etmək olur. Belə ki, Zaqatala şəhər 1 və 3 nömrəli orta, Qazangül qəsəbə orta məktəblərinin, Avropa dilləri təmayüllü gimnaziyanın IX-X sinif şagirdləri arasında Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi ilə əlaqədar anonim sorğuda iştirak edən 68 nəfərdən 85%-i müəllimlərin bilikli, dünyagörüşlü, mehriban, qayğıkeş, 8%-i müəllimlərin bilikli olduğunu, lakin dərstdə bəzən subyektivliyə yol verdiyini, 5%-i müəllimlərin biliyinin orta səviyyədə olduğunu, onlara geniş məlumat vermə bilmədiyini, kitabın - dərsləyin əsiri olduğunu, 2%-i isə müəllimlərin dərslər demək iqtidarında olmadıqlarını, öz üzərlərində işləmədiklərini göstərmişlər. Məktəblərin çoxunda dövlət dilinə həsr olunmuş stendlər vardır. Burada möhtərəm Prezidentimizin ana dilimiz haqqında söylədiyi fikirlərdən sitatlar gətirilmişdir. Müəllimlərin rəhbərliyi ilə şagirdlər «Dilimiz-mənəviyyatımız», «Ana dili milli şüurumuz, mənlüyümüz» başlıqlı stendlər, albomlar hazırlamışlar. Hazırda şəhər 1,3,5 sayılı məktəblərdə və Avropa dilləri təmayüllü gimnaziya «Qönçə», «Gənc qələmlər», «Kövrək addımlar» adlı Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərnəkləri fəallıq göstərir. Burada yeni şəxslər müsabiqələri, düzgün tələffüz yarışları, ifadəli oxu günləri keçirilir.

Məktəblərdə istedadlı şagirdlərin üzə çıxarılması üçün müxtəlif işlər aparılır. Bu məqsədlə Təhsil Nazirliyinin tövsiyəsi ilə rayonlarda «Azərbaycan dili milli mənəviyyatımız, milli mənlüyümüz» mövzusunda inşa yazı müsabiqəsi keçirilmişdir. Rayon turunun bir qalibi respublika turunda iştirak edərək Təhsil Nazirliyinin III dərəcəli diplomuna layiq görülmüşdür.

Xətai rayonunda da şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müəyyən iş aparılır.

Məsələn, 264 nömrəli məktəbdə 2001/2002-ci dərslərinin I yarısında yuxarı sinif şagirdləri üçün «Mənim ana dilim» mövzusunda ədəbi-bədii gecə, Azərbaycan dili və ədəbiyyat həftəsi keçirilmiş, «Müəllim teatr studiyası» təşkil edilmiş, şagirdlər olimpiadının məktəb və rayon turlarında iştirak etmişlər.

Məlum fərmanla bağlı məktəblərdə «Azərbaycan dilim öz dilimdir, şirindir», «Doğma dilim soy-kökümdür», «Dilimiz sərvətimizdir» və s. mövzularda tədbirlər keçirilmişdir.

Şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişafı ilə əlaqədar Səbail və Lənkəran rayonlarında da geniş işlər aparılır. Səbail rayonu məktəblərində (2,7,9,1,16,2,239 nəfər) şagirdlərin nitq inkişafını təmin etmək məqsədilə bir sıra tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilir. Xüsusilə, istedadlı şagirdlərin aşkarlanması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə 91 nömrəli məktəbdə sistemli iş aparılır. Rayonun 1 şagirdi (7 nömrəli məktəb) respublika olimpiadasında I yer tutmuşdur.

Lənkəran rayonunda istedadlı şagirdlərlə aparılan işin müsbət nəticəsidir ki, Boladi 2 nömrəli kənd orta məktəbinin 1 şagirdi respublika olimpiadasında II yerə, Nərimanabad kənd orta məktəbinin 1 şagirdi isə IV yere layiq görülmüşdür.

Şəhər 2 nömrəli orta məktəbin müəllimi C.Həsənova 2000/2001-ci dərslərinin II yeri tutmuşdur.

Vəziyyətlə tanışlıq göstərdi ki, təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi öyrədilməsinə xüsusi diqqət göstərilir. Bu baxımdan Səbail rayonu 160 nömrəli və Zaqatala şəhər 2 nömrəli orta məktəblərdə aparılan işlər öz məzmununa və təşkilinə görə maraqlıdır. Bu məktəblərin kontingentinin əksəriyyəti

rus bölməsində oxuyur. Ona görə də dövlət dili kimi, Azərbaycan dilinin geniş miqyasda tətbiqi məqsədi ilə maraqlı tədbirlər, müzakirələr, görüşlər təşkil olunur, milli bayramlar qeyd edilir, Azərbaycan dili üzrə məktəb olimpiadaları keçirilir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinə, onu tədris edən müəllimlərə, eləcə də bu sahədə olan dərsləklərə münasibəti müəyyənləşdirmək üçün Səbail, Xətai, Zaqatala, Sabunçu, Lənkəran, Tovuz, Bərdə, Xaçmaz rayonlarında təxminən iki minə yaxın şagird arasında anonim sorğu keçirilmişdir. Şagirdlər verilən suallara cavab olaraq Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərini sevmə-sevmə öyrəndiklərini, həmin fənləri tədris edən müəllimlərə müsbət münasibət bəslədiklərini və dərsləklərdən əsasən razı qaldıqlarını bildirmişlər.

Öyrənilən bütün rayonlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisinin səmərəliliyini artırmaq üçün məktəb rəhbərlərinin məqsədli tədbirlər həyata keçirdiyi müşahidə edilmişdir.

Səbail rayonu məktəblərinin bir qrupunda (7,9,1,16,19,2,239 nömrəli məktəblərdə) Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi vəziyyəti öyrənilmiş və müzakirə edilmişdir.

Tovuz rayonunun məktəb rəhbərləri təhsildə keyfiyyət ilində Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərini daha çox dinləyib müzakirə etmiş, metodbirləşmənin işinə, habelə kitabxanalar vasitəsilə sinifdən xaric tədbirlərin keçirilməsinə diqqəti xeyli artırmışlar.

Bərdə rayonunda da məktəb rəhbərliyi tərəfindən tədrisin vəziyyəti öyrənilmiş, təhlillər aparılmış, tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Zaqatala rayonunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi-

lə müxtəlif orijinal tədbirlər görülür. Bu baxımdan, şəhər 1,2,3 nömrəli orta, Avropa dilləri təmayüllü gimnaziya, Qazangül qəsəbə orta, Tala kənd 1,2,4 nömrəli orta, Danaçı kənd 1,2 nömrəli orta, Uzuntala, Lahıc, Yolayrıç, Muxax kənd 2 nömrəli orta məktəblərin işləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə tədris Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş və 1999-cu ildə nəşr edilmiş proqramlar əsasında aparılır, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində proqram tələblərinin yerinə yetirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Vəziyyət öyrənilərkən aparılan yazı işləri, şifahi sorğular, eləcə də test yoxlamaları bu baxımdan konkret nəticəyə gəlməyə imkan verdi. Azərbaycan dili üzrə vəziyyətin aşağıdakı kimi olduğu müəyyən edildi:

№	Rayonlar	III rübün nəticələrinə dair göstəricilər		Yoxdamanın nəticələrinə dair göstəricilər	
		Mənimsəmə %-lə	Keyfiyyət %-lə	Mənimsəmə %-lə	Keyfiyyət %-lə
1	Səbail rayonu	98,1	63,2	93,0	59,0
2	Sabunçu rayonu	98,3	50,9	97,8	49,6
3	Tovuz rayonu	99,2	49,9	91,3	49,0
4	Lənkəran rayonu	98,8	68,6	90,2	59,5
5	Zaqatala rayonu	96	63,2	94,7	62,5
6	Xaçmaz rayonu	98,2	50,9	91	35,5
7	Xətai rayonu	98,7	61,8	98	59,5
8	Bərdə rayonu	99,7	75,1	72,3	62,5

Cədvəldən göründüyü kimi, Səbail, Xətai, Zaqatala, Sabunçu rayonları məktəblərində şagirdlərin Azərbaycan dilindən mənimsəmə və keyfiyyət göstəriciləri qənaətbəxşdir.

Araşdırmalar zamanı qeyd olunanlarla yanaşı, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində nöqsanlara da yol verildiyi aşkar edilmişdir.

Tovuz rayonunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan rayon üzrə I

rübün müvəffəqiyyət faizi 98,5 faiz olduğu halda, bu rəqəm III rübdə 99,2 faizə çatmışdır. Keyfiyyət Azərbaycan dilindən I rübdə 45,8 faizdən III rübdə 49,9 faizə, ədəbiyyatdan I rübdə 48,2 faizdən III rübdə 53,5 faizə yüksəlmişdir. Lakin rayondakı bir sıra məktəblərdə mənimsəmə və keyfiyyət faizləri bu göstəricilərdən xeyli aşağıdır.

Bərdə rayon məktəblərində III rübün yekununa görə V-XI siniflərdə şagirdlərin mənimsəməsi 99,7% qiymətləndirildiyi halda, vəziyyətin öyrənilməsi zamanı aparılan yazı işlərinin (imla, ifadə, inşə) nəticəsi rübün nəticəsindən xeyli aşağı (72%) olmuşdur. Sabunçu rayonunun 4,69,128,155,215 nömrəli, Xaçmaz rayonunun Xudat 3 nömrəli, Köhnə Xaçmaz orta, Hacıbəyli, Qarabağlı, Xudat 5 nömrəli əsas məktəblərində aparılan yazı işləri rüblük qiymətləri təsdiq etməmişdir. Zaqatala rayonunun bəzi məktəblərində isə şagirdlərlə aparılan test yazı işlərində alınan nəticələr III rübün qiymətlərindən aşağı olmuşdur. Eyni vəziyyət Lənkəran rayonunda da müşahidə edilmişdir.

Aparılan yazı işlərinin təhlili göstərdi ki, bu məktəblərdə şagirdlər orfoqrafik, durğu işarəsi və qrammatik səhvlərə daha çox yol verirlər. Şagirdlər bir qayda olaraq ifadə və inşaları plansız yazmağa meyl göstərir və beləliklə də, məntiqi ardıcılığı pozurlar. Vəziyyətin belə olması ilk növbədə şagirdlərin ən zəruri linqvistik anlayışları və ədəbi-bədii materialları proqram tələbləri səviyyəsində bilməməsi, eləcə də, müvafiq bacarıq və vərdişlərə yiyələnməməsi ilə əlaqədardır. Bütün bunlar isə qeyd olunan məktəblərdə həmin istiqamətlərdə sistemli işlərin aparılmadığını göstərir.

Şagirdlərin yazı mədəniyyətinin aşağı olması və biliklərinin bəsitliyi Xaçmaz və Xətai məktəblərində daha çox müşahidə edilmişdir. Lənkəran rayonunun bəzi məktəblərində də orfoqrafik qay-

dalara düzgün əməl olunmur, şagirdlər necə danışdırlarsa, elə də yazmağa daha çox meyl göstərir. Durğu işarələrindən istifadə qaydalarını bilmədiklərindən yazı işlərində qüsurlara yol verirlər.

Xaçmaz rayon məktəblərinin (Nabran və Qusaşay kənd, Xaçmaz şəhər 3, Xudat şəhər 1 nömrəli və s.) rus bölmələrində Azərbaycan dili müəllimlərinin özlərinin elmi və metodik hazırlığı aşağı səviyyədədir. Bu bölmələrdə təhsil alan şagirdlər Azərbaycan dilində öz fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. IX-X siniflərdə oxuyan şagirdlərin bir çoxu Azərbaycan dilində sərbəst danışa bilmir. Azaşlı xalqların nümayəndələrindən təşkil edilən sinif və məktəblərdə şagirdlər yazılı və şifahi nitq vərdişlərinə zəif yiyələnirlər.

Şagirdlərin Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan təlim müvəffəqiyyətinin yüksəldilməsində seçməyə ayrılan saatlar xüsusi rol oynamalıdır. Normativ sənədlərə uyğun olaraq seçmə fənlər şagirdlərin arzusu, meyl və marağına görə tədris edilməlidir. Ona görə də belə siniflərdə təlimin keyfiyyəti xüsusilə fərqlənməlidir. Vəziyyətlə tanışlıq göstərmişdir ki, araşdırılan rayonlarda bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsi baxımından Azərbaycan dilini seçən siniflərdə oxuyan şagirdlərlə digər fənləri seçən siniflərdə oxuyan şagirdlərin bilik göstəricisi arasında əsaslı fərq yoxdur. Bəzən isə əksinə aşağı nəticələr göstərilir.

Sabunçu rayonunda vəziyyətlə tanışlıq zamanı məlum oldu ki, bəzi məktəblərdə riyaziyyat sahəsini seçmiş sinfin Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan bilik göstəricisi Azərbaycan dili və ədəbiyyatı seçmiş siniflərdəkindən yüksəkdir. Məsələn, 22 nömrəli məktəbdə (direktor Q.Abuzərova) riyaziyyatı seçmiş V"A" sinfində Azərbaycan dilindən mənimsəmə 55%, ədəbiyyatdan 85%-dirsə, dil və ədə-

biyyatı seçmiş V"B" sinfində isə Azərbaycan dilindən mənimsəmə 50%, ədəbiyyatdan 66%-dir. Riyaziyyatı seçmiş VII"A" sinfində mənimsəmə Azərbaycan dilindən 57%, ədəbiyyatdan 66% olduğu halda, dil və ədəbiyyatı seçmiş VII"B" sinfində isə Azərbaycan dilindən 45%, ədəbiyyatdan 40%-dir. 75 nömrəli məktəbdə (direktor S.Əlizadə) riyaziyyatı seçmiş VII"B" sinfində Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan göstərici 51,5%, dil və ədəbiyyatı seçmiş VII"A" sinfində isə 32,2%-dir. Belə vəziyyət Bərdə, Xaçmaz, Xətai rayonlarında da müşahidə edilmişdir.

Bu onun nəticəsidir ki, seçmə fənlər üzrə siniflər şagirdlərin maraq və meyllərinə görə kompleksləşdirilmir.

Təlimin düzgün təşkilində müəllim amili əsasdır. Lakin vəziyyətin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri respublikanın bir çox məktəblərində ənənəvi qayda aparılır. Şagirdləri daha çox məlumatlandırmaq, onları bacarıq və vərdişlərə çevirməyən passiv biliklərlə «silahlandırmaq» üstün hesab edilir. Şagirdin fikri fəallığını artırmaq, məntiqi tərakkürünü formalaşdırmaq, başqa sözlə, ona öyrənməyi öyrətmək texnologiyası unudulur. Bunun ən başlıca səbəbi müəllimin pedaqoji innovasiyaları öyrənməməsi, yeni pedaqoji təfəkkürə yiyələnməməsi ilə bağlıdır. Belə bir vəziyyətin aradan qaldırılması üçün müəllimin öz üzərində işləməsi, pedaqoji innovasiyalara, xüsusən təlimin müasir texnologiyalarına yiyələnməsi tələb olunur.

Araşdırmalar göstərdi ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri öz ixtisas jurnalına abunə yazılmadıqlarından, müasir elmi-metodik ədəbiyyatla tanış olmadıqlarından onlarda yeniliyi öyrənmə prosesi ləng gedir. Xüsusən, Xaçmaz rayonunda bəzi müəllimlər dərse hazır gəlmir, ona görə də

nəzəri və metodik cəhətdən zəif bilik və bacarıq nümayiş etdirirlər. Lənkeran rayonu məktəblərinin bəzilərinə hələ də köhnə təlim metodlarından istifadə edilir. Bir çox dərslərdə yeni texnologiyalardan, qabaqcıl təcrübələrdən istifadə, yeni təlim metodlarının tətbiqi, şagirdlərin fəallaşdırılması işi zəif təşkil edilir.

Eyni sözləri Xətai rayonunun bəzi müəllimlərinin elmi-metodik səviyyəsi haqqında da demək olar.

Vəziyyətin öyrənilməsi zamanı o da məlum olmuştur ki, müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasında təşəbbüskarlıqları zəifdir. Təqvim-tematik planların hazırlanmasında, gündəlik planların tutulmasında onların yaradıcı təşəbbüskarlığı nəzərə çarpmır. Bütün bunlar şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini obyektiv qiymətləndirmək, ilk növbədə müəllimin öz ixtisasına dərindən bələd olması, zəruri normativləri bilməsi ilə əlaqədardır.

Bəzi məktəblərdə yazıların aparılması, yoxlanılması və səhvlər üzərində işin təşkilində normativlər gözənilmir. Müəllimlər səhvləri növlərinə və tiplərinə ayırmaqda çətinlik çəkirlər. Xüsusən, Xaçmaz rayonunda şagird yazılarının, çıxışlarının dil-üslub, nitq mədəniyyəti baxımından müzakirəsi aparılmır. Daha çox azsaylı xalqların yaşadığı kənd məktəblərində şagirdlərin yazı işləri dil-üslub baxımından geniş təhlil olunmur.

Xaçmaz və Bərdə rayonlarının bir sıra məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi vəziyyətinə nəzarət zəif təşkil olunmuş, öyrənilib pedaqoji şurada müzakirə edilməmişdir.

Zaqatala rayonundakı təlim gürcü dilində olan məktəblərdə təlim rus dilində olan məktəblər üçün yazılmış «Azərbaycan dili» dərsləklərindən istifadə edilir.

Müşahidə apardığımız rayonlarda ədəbiyyatdan sinifdən xaric oxunun təşkili vəziyyəti qənaətbəxş deyildir. Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə bütün siniflər üzrə sinifdən xaric oxu üçün çap edilmiş kitablar çox azdır. Şagirdlər yalnız «Ədəbiyyat müntəxəbatı» (IX-XI) dərslər vəsaitindəki mətnlərlə kifayətlənməli olurlar.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Kollegiya

QƏRARA ALIR:

«Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında» ümumi təhsil və məktəbəqədər tərbiyə Baş idarəsinin arayışı nəzərə alınsın (əlavə olunur).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab Heydər Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 nömrəli Fərmanı, Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2001-ci il tarixli, 113 nömrəli Sərəncamı və Təhsil Nazirliyinin 05 iyul 2001-ci il tarixli, 798 nömrəli əmrinin Lənkeran, Tovuz, Zaqatala, Bərdə, Xaçmaz, Səbail, Xətai, Sabunçu rayonlarında icrası ilə əlaqədar müvafiq tədbirlərin həyata keçirildiyi, ümumilikdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənninin tədrisi vəziyyətinin ötən illərlə müqayisədə əsasən yaxşılaşdığı qeyd edilsin.

Tovuz rayonunun Ağbaşlar, Girzan kənd orta, Lazılar əsas məktəblərində mənimsəmə və keyfiyyət faizinin rayonun ümumi göstəricisindən aşağı olduğu, Bərdə, Sabunçu, Zaqatala rayonlarının bəzi məktəblərində aparılan yazı işləri zamanı şagirdlərin III rübdə verilmiş qiymətləri özünü doğrultmadığı, Xaçmaz rayon məktəblərində bəzi müəllimlərin dərslərə hazır gəlmədiyini, nəzəri və metodik cəhətdən zəif bilik və bacarıq nümayiş etdirdiyi, Lənkeran məktəblərində hələ də köhnə

təlim metodlarından istifadə olunduğu, Xətai rayonunda şagirdlərin sinifdən xaric oxusuna diqqət yetirilmədiyini, ədəbi əsərlərin ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin onlara öyrədilmədiyini qeyd olunsun.

Səbail, Sabunçu, Xətai, Zaqatala, Bərdə, Tovuz, Lənkeran və Xaçmaz RTŞ müdirləri:

Kollegiyanın qərarını və arayışı təhsil işçilərinin avqust konfranslarının Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin bölmə iclaslarında, məktəb rəhbərlərinin iştirakı ilə şöbənin şurasında gəniş müzakirə etsin, buraxılan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün təsiri tədbirlər görsün, qərarın icrasının gedişi barədə 2002/2003-cü dərslər ilinin I rübünün sonunda nazirliyə yazılı məlumat versinlər.

Ümumi təhsil və məktəbəqədər tərbiyə Baş idarəsi (A.Muradov, A.Əhmədov), Təhsil Problemləri İnstitutu (A.Mehrabov):

Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yeni qiymət və yazı normaları, seçmə fənlərin, fakültativ, fərdi və qrup məşğələləri və dərslərin təşkili və keçirilməsinə dair müvafiq tövsiyələr hazırlayıb yerlərə çatdırsınlar.

Dərslək, mətbuat və nəşriyyat şöbəsi (N.Nəcəfov):

Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan proqramların və dərsləklərin yeniləşdirilməsi işinə günün tələbləri baxımından yanaşsın, konkret tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsin;

Təlim rus və gürcü dillərində olan məktəblər üçün Azərbaycan dili proqramı və dərsləklərinin hazırlanması və nəşrini təmin etsin;

Yeni məzmunlu «İmla» və «İfadə» məcmuələrinin hazırlanması və nəşrinə nail olsun;

Azərbaycan dili və ədəbiyyat proqramlarının tələblərinə uyğun olaraq sinifdən xaric oxu üzrə ədəbi-bədii əsərlərin və «Məktəbli kitabxanası» seriyasından kitabların nəşrini planlaşdırsın və ardıcıl olaraq həyata keçirsin.

Təhsil Problemləri İnstitutu (A.Mehrabov):

Azərbaycan dili və ədəbiyyat təliminin aktual problemlərinin tədqiqini və nəticələrinin tədris prosesinə tətbiqini həyata keçirsin;

Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan müvafiq tədris-metodik ədəbiyyatın (dərslər vəsaitləri, didaktik materiallar, tədris lüğətləri, əyani vəsaitlər və s.) hazırlanması və nəşrinə nail olsun;

Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində yeni təlim texnologiyalarından və pedaqoji innovasiyalardan istifadə olunmasına dair tövsiyələr hazırlasın.

Kadrlar idarəsi (R.Ağamalıyev), Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu (M.Musayev), Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən Hazırlanması İnstitutu (İ.Məmmədov):

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin ehtiyaclarını nəzərə almaqla, bu fənlərin təlim problemlərinə dair müxtəlif variantlı proqramlar üzrə ixtisasartırma və təkmilləşdirmə kursları təşkil etsinlər, yeni pedaqoji texnologiyaları mənimsəməkdə onlara metodiki kömək göstərsinlər.

Naxçıvan MR Təhsil Nazirliyi, Bakı Baş Təhsil İdarəsi, Gəncə şəhər Təhsil İdarəsi, rayon (şəhər) təhsil şöbələri:

Kollegiyanın qərarını geniş müzakirə etsinlər, qərarın tələbləri baxımından qarşıda duran vəzifələri dəqiqləşdirsinlər, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə tədbirlər hazırlayıb ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini təmin etsinlər.

Qərar «Azərbaycan müəllimi» qəzetində, «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalında və «Təhsil xəbərləri» məcmuəsində dərc edilsin.

Qərarın icrasına nəzarət nazir müavini İ.Sğəndərova həvalə edilsin.

Təhsil naziri, Kollegiyanın sədri:
MİSİR MƏRDANOV

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır.
Heydər ƏLİYEV.

İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATIMIZDA BÖYÜK HADİSƏ

Yusif SEYİDOV, professor.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 2001-ci il iyun ayının 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında", həmin il avqust ayının 9-da isə "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərmanlar verdi. İndi həmin tarixi sənədlərin qəbulundan bir ildən bir az artıq vaxt keçir. Qeyd edək ki, bu sənədlər yalnız Azərbaycan dili sahəsində deyil, ümumən Azərbaycan elmi, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində, respublikamızın ictimai-siyasi həyatında böyük hadisə kimi qəbul edilir və qiymətləndirilir.

"Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərmanda xalqın mədəniyyət tarixində əlifbanın rolu xüsusi qeyd edilir, vətənimizdə istifadə edilmiş əlifbalar tarixinə nəzər salınır, XIX əsrdən başlayaraq latın qrafikalı əlifbaya meyl yada salınır və indi müstəqilliyimiz dövründə 1923-1939-cu illərdə istifadə etdiyimiz latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası zamanın tələbi kimi mənalandırılır. Prezidentin fərmanında yazılmışdır:

"On ilə yaxın bir müddətdə

latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq **qərara alıram**:

"Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin".

Prezidentin bu qərarı onun "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanının həyata keçirilməsi yolunda atılmış ilk və çox ciddi addım idi. Həmin fərmanda Respublikanın Nazirlər Kabinetinə tapşırıqlar ki, ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin.

Prezidentin göstərişi təmin edildi, ikinci fərmanı isə bu mövqeyi daha da möhkəmləndirdi. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman dil sahəsində bir sıra mühüm problemlərin həllində uzunmüddətli proqram sənədi

olmaqla mərhələ-mərhələ həyata keçirilir.

Fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət dil komissiyası yaradılmışdır. Prezidentin özünün sədrliyi ilə fəaliyyət göstərən çox nüfuzlu Dövlət dili komissiyasının tərkibinə görkəmli dövlət xadimləri, dilşünas və ədəbiyyatşünas filoloqlar, digər elm və sənət adamları, kütləvi informasiya sahələrində çalışan ziyalılar daxildir.

Fərmanda qarşıya qoyulan mühüm vəzifələrdən biri "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" qanunun hazırlanması ilə bağlıdır. Belə bir qanun hazırlanaraq Milli Məclisin müzakirəsinə verilmiş və artıq ikinci oxunuşdan keçmişdir. Bu qanun Azərbaycan dövlət dilinin tətbiqi işinin tam halda bərqərar olmasında, bəzi nöqsanların aradan qaldırılmasında xüsusi rol oynayacaqdır. Prezidentin fərmanında bu qanunun mahiyyəti açıqlanır və "Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinə qarşı gizli və ya açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının" hazırlanması haqqında qərar verilir. Müzakirədə olan qanunun prinsipləri və məzmunu bu göstərişlə həmahəngdir. Qanunun layihəsində belə bir maddə vardır: "Bu qanunu pozan hüquqi və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar".

Prezident bildirdi ki, Azərbaycan dilinin işlədilməsinə, inkişafına müqavimət halları baş verə bilər. "Dövlət dili haqqında" qanunun Milli Məclisdə müzakirəsi bir daha bu uzaqgörənliyi açıq-aşkar göstərdi.

Fərmanda bir sıra nazirliklərə, müvafiq idarə və təşkilatlara Azərbaycan dövlət dilindən istifadə istiqamətində tapşırıqlar verilir. Məlumdur ki, ədəbi dilə yiyələnmək, ana dilində lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin, rəbətli və rəvan nitqin inkişafının təməli məktəbdə qoyulur. Bu iş ibtidai siniflərdən başlanır, yuxarı siniflərdə inkişaf etdirilir, ali təhsildə isə yüksək səviyyədə formalaşdırılır. Bunu nəzərə alan Prezident Respublikanın Təhsil Nazirliyinə xüsusi olaraq tapşırır ki, "Orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin".

Fərmana uyğun olaraq, Təhsil Nazirliyində, nazirliyin elmi-metodiki şurasının Azərbaycan dili və ədəbiyyatı bölməsində tədbirlər planı hazırlandı. Bu planın həyata keçirilməsi üzrə xeyli iş görüldü və bu iş indi uğurla davam etdirilir. Ümumtəhsil orta məktəbləri üçün "Azərbaycan dili" fənninin tam yenilənmiş proqramı hazırlanmışdır. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin sistematik tədrisi bir il uzadılaraq, səkkizinci sinifdən doqquzuncu sinifə keçirilmişdir. İndi bu əsasda Azərbaycan dili dərsləkləri hazırlanır. Əsas istiqamət belədir ki, dərsləklər daha sadə və anlaşılqı dildə yazılsın, tədrisdə Azərbaycan dilinin faktik, leksik, qrammatik qayda-qanunları öyrədilməklə

bərabər, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafı ön planda dayansın, onlarda ana dilinə məhəbbət aşılansın, dövlət dilinin mahiyyəti açılsın, ictimai həyatımızda bu dilin rolu haqqında geniş məlumat verilsin. Şagirdlər başa düşsünlər ki, ana dili xalqın mənəviyyəti, adət-ənənəsi ilə bağlıdır, ana dili o dildə danışanların varlığını özündə əks edir, nəsləri bir-biri ilə əlaqələndirir. Şagirdlər başa düşsünlər ki, Azərbaycan dili dünyanın ən qədim və ən zəngin dillərindəndir. Bu dildə dünyanı heyran qoyan zəngin bədii ədəbiyyat var, elmi əsərlər mövcuddur.

X-XI siniflərə aid Azərbaycan dili dərslərində bu istiqamət elmi əsaslarda davam etdirilir. Beləliklə, orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi tamamilə yeniləşdirilir, yeni dövrün tələblərinə, prezidentin tələblərinə uyğun şəkildə qurulur.

Rusdilli Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi Azərbaycan ziyalıları daim narahat edən problem olmuşdur. Məktəblərdə bu fənn uzun illər laqeyd münasibət bəslənmiş, onun tədrisi formal səciyyə daşmışdır. Bəzi istisnalar nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, əslində bu dərslər adı var idi.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə dair tövsiyə və tələbləri, fərman və sərəncamları, məktəblərə gedərkən, bilavasitə yerlərdə Azərbaycan dilinin, Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan tarixinin tədrisinə dair qeyd və iradları, tövsiyələri bu sahədə irəliləyişə doğru dönüşə səbəb oldu. İndi təhsil rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi

xeyli yaxşılaşmışdır. 2001-2002-ci tədris ilində rusdilli Azərbaycan məktəblərinin bütün sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərslələri nəşr edilmişdir.

Təhsil Nazirliyi prezidentin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanından çıxış edərək maraqlı bir təşəbbüs də etmişdir. Yeni-yetmələr və ibtidai məktəb şagirdləri üçün klassik ədəbiyyat nümunələrindən ibarət minatür kitabçalar çap olunur. A.Şaiqin "Tülkü Həccə gedir", A.Səhətin uşaq şerlərini, S.S.Axundovun "Qaraca qız", S.Vurğunun "Azərbaycan", M.Müşfiqin "Şəngül, Şüngül, Məngül" əsərlərini və başqa kiçik həcmli şer və hekayələri latın qrafikası ilə nəşr etdirərək balacaların ixtiyarına vermişdir. Sadə və oxunaqlı dildə yazılmış bu əsərlər Azərbaycan dilini, latın əlifbasını öyrənmək üçün uşaqlara çox kömək edir. Onlar uşaqların zövqünü oxşamaqla bərabər, dilimizin gözəlliklərini də əks etdirir.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, alimləri, yazıçıları, sənət adamları Azərbaycan dili haqqında, bu dilin gözəllikləri barədə, ana dili və xalq, ana dilinin həyatımızdakı rolu yönündə mənalı fikirlər söyləmişlər. Azərbaycan dili dərslərində bunlar barəsində də məlumatlar vermək nəzərdə tutulur.

Keçən bir ilin nəticəsi göstərir ki, Heydər Əliyevin ana dili siyasəti, Azərbaycan dili haqqında fərman və göstərişlərinin həyati rolu və gücü nə qədər əhəmiyyətli olmuşdur. Bu göstəriş və qərarların təsiri davam edir, zaman keçdikcə bu sənədlərin tarixi əzəməti daha aydın görünür.

Yeni dərs ili: Azərbaycan dili müəllimlərinin vəzifələri

Yeni dərs ili qarşısında əməkdaşımız Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini, pedaqoji elmlər namizədi Ənvər ABBASOVLA görüşmüş, ondan qarşıda duran vəzifələrlə bağlı bəzi suallara cavab verməyi xahiş etmişdir.

Sual: Respublika prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı Azərbaycan dili təlimi qarşısında hansı vəzifələri qoyur?

Cavab: Möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin dövlət dili haqqında fərmanı Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi məqsədinə xidmət etməklə bərabər, həm də onun tarixi inkişaf yolunu nəzərdən keçirən, zəngin mədəni abidə kimi formalaşdırılması və inkişafının sosial, hüquqi qiymətini verən dövlət sənədidir. Bu sənəddə Azərbaycanda yaşayan hər bir vətəndaşa ünvanlanmış müddəalar qarşıda çox ciddi vəzifələr qoyur. Bunların ən başlıcası doğma dili sevmək, öyrənmək, onu cəmiyyətimizin bütün sahələrində tətbiq etməkdən ibarətdir.

Bu vəzifəni yerinə yetirənlər arasında müəllimlər, xüsusən də Azərbaycan dili müəllimləri işinin məzmununa, üzərinə düşən məsuliyyətə görə daha çox fərqlənirlər. Çünki onlar bilavasitə Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını, onun özünəməxsusluğunu öyrətməklə məşğul olurlar. Bundan əlavə, təhsil müəssisələrində təlim dili kimi Azərbaycan ədəbi dilindən istifadə olunmasında bu işin əsas təbliğçisi və istiqamətvericisi kimi fəal iştirak edirlər, vahid nitq rejiminə əməl olunmasında məktəb rəhbərlərinin yardımçısına çevrilirlər. Odur ki, hər bir təhsil müəssisəsində vahid nitq rejimi əsasında ədəbi dil

normalarının gözlənilməsi fərmandan irəli gələn vəzifələrdən biridir və onun yerinə yetirilməsində Azərbaycan dili müəllimləri həlledici rola malikdir.

Çoxillik təcrübə göstərir ki, dili sevdirmədən onu öyrətmək qeyri-mümkündür. Azərbaycan dilini də öyrənmək, qorumaq, inkişaf etdirmək ona məhəbbətdən başlayır. Təlim prosesində bu cəhət xüsusi olaraq nəzərə alınmalı, ilk növbədə Azərbaycan dilinin gözəlliklərini yarıdan daxili zənginliklər, onun musiqiçiliyinin əsası olan danışiq səs sistemi, orijinal leksikası, mükəmməl qrammatikası, al-əlvan üslubi çalarları ön plana çəkiləlidir. Xalqın böyük mədəniyyəti olan düzgün yazı tərzini xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Sual: Bazis tədris planına keçidin dördüncü ilində Azərbaycan dili müəllimləri hansı dəyişiklikləri nəzərə almalıdırlar?

Cavab: Əsas dəyişiklik VIII sinifdə bazis tədris planına keçidlə bağlıdır. Azərbaycan dilinə bu sinifdə həftədə 3 saat vaxt ayrılır. Bundan əlavə, Azərbaycan dili seçmə fənn kimi tədris olunur. Ona 3 saata qədər vaxt nəzərdə tutulmuşdur.

Seçmə fənn kimi Azərbaycan dili respublika komponenti kimi tədris olunan Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fənn üzrə şagirdlərin bilik və məlumat dairəsinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Ona görə də onun məzmununun müəyyənləşdirilməsinə

də respublika komponenti baza rolunu oynayır. VIII sinifdə seçmə fənn kimi Azərbaycan dili tədrisində də bu tələb nəzərə alınmalıdır. Belə ki, mürəkkəb cümlə sintaksisinin çətinlikləri götür-qoy edilməli, onlara əsasən imkanlar müəyyənləşdirilməli və planlaşdırma aparılmalıdır. Məşğələlərin təşkilində şagirdlərin tələb və ehtiyacları əsas götürülməlidir.

2002-2003-cü dərslər ilində mövcud dərsliklərə istinad edilməlidir. Təhsil islahatının tələblərindən irəli gələn zəruri pedaqoji innovasiyaların tətbiqi zamanı Azərbaycan dili təlimi məzmununa yaradıcı yanaşılmalı, xüsusən dərsliklər, çalışmalar sisteminin, praktik istiqamətin qüvvətləndirilməsi baxımından təkmilləşdirilməlidir. Eləcə də, fəal təlim metodlarından istifadə olunmaqla Azərbaycan dili təliminin səmərəliliyini yüksəltmək istiqamətində iş aparılmalıdır.

Sual: "Azərbaycan müəllimi" qəzetinin 5-11 iyul 2002-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə proqram" bu il tətbiq ediləcəkmi?

Cavab: Xeyr. Bu dərslər ilində 1999-cu ildə çap olunmuş proqramdan istifadə ediləcəkdir. Dediğiniz proqramın qəzetdə dərc olunmasında məqsəd onun daha geniş miqyasda müzakirəsini təşkil etməkdən ibarətdir. Toplanmış təkliflər əsasında proqramın müzakirəyə təqdim olunmuş variantı bir daha təkmilləşdiriləcəkdir.

Sual: Bu proqramın əvvəlkilərdən fərqi nədədir?

Cavab: Əvvəla, bu proqram ilk dəfədir ki, iki variantda - "A" və "B" variantlarında hazırlanmışdır. Bu variantlar məqsədinə və məzmununa görə bir-birlərindən fərqlənir. "A" variantı bazis tədris planında nəzərdə tutulmuş saatların miqdarına görə hazırlanmışdır. Orada respublika komponentinin tələbinə uyğun zəruri minimum və ona müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi əhatə edilmişdir.

"B" variantı isə məktəb komponenti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Orada isə şagirdlərin meyl və marağı

nəzərə alınmaqla öyrədiləcək minimum verilmişdir. "A" variantı ibtidai, əsas və orta təhsili həyata keçirən bütün təhsil müəssisələri üçün məcburidir. "B" variantı isə məktəb komponenti kimi yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla ayrılacaq saatlarda tədris olunmaq üçün hazırlanmışdır.

İkinci, yeni proqram ümumi orta təhsilin pillələrinə uyğunlaşdırılmışdır: sistemə Azərbaycan dili kursunun V sinifdən başlayaraq əvvəlki proqramdan fərqli qaydada IX sinifdə tamamlanması, bu kursun davamı kimi müəyyənləşdirilmiş ümumi dil və nitq mədəniyyəti məsələlərinin isə X-XI siniflərdə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

V-IX siniflərdə tədris olunan linqvistik anlayışlar siniflər arasında müvafiq qaydada qruplaşdırılmışdır. V sinifdə fonetika, leksika, sözün tərkibi və söz yaradıcılığı, VI-VII siniflərdə morfologiya, VIII-IX siniflərdə sintaksis üzrə materiallar proqrama daxil edilmişdir. X-XI siniflərdə isə dil haqqında ümumi məlumat, dil sistemi, nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədris olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Üçüncü, ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində tədris olunan Azərbaycan dili kursu sisteməlik xarakter daşıyır və şagirdlərə dil və dilçilik anlayışları əsasında müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərin verilməsini tələb edir. Ona görə də bu siniflərdə materiallar xətti prinsipə əsasən proqrama daxil edilir.

V sinfin əvvəlində "Sintaksis və durğu işarələri" bölməsinin verilməsi də proqramı əvvəlkindən fərqləndirir. Burada ibtidai sinifdə sintaksisdən mənimsədilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması, möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsi Azərbaycan dili təliminin mühüm ideyalarından biri kimi morfologiyanın sintaktik əsasda tədrisi və rabitəli nitq inkişafının səmərəliliyinin yüksəldilməsi nəzərdə tutulur.

Dördüncü, X-XI siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili kursu V-IX siniflərdə öyrədilən Azərbaycan dili kursunun davamı olmaqla, həm də onu yekunlaşdırır. Şagirdlər bu mərhələdə dil məsələləri barədə bilikləri-

ni genişləndirir, qrammatikadan qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişləri üslubi xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla praktik istiqamətdə təkrar və inkişaf etdirirlər.

Sual: Azərbaycan dili üzrə təhsil standartının hazırlığı hansı mərhələdədir?

Cavab: 1999-cu il aprelin 26-da Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları" təsdiq edilmişdir. Sonra bu mühüm sənədə müvafiq olaraq ayrı-ayrı fənlər üzrə standartların yaradılmasına başlanılmışdır. Həmin standartlar layihə şəklində keçmiş Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda hazırlanmış və 2000-ci ildə "Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları" adı ilə çap olunmuşdur. Həmin kitaba "Azərbaycan dili" və "Qeyri-Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dili" standart layihələri də daxil edilmişdir. Bu layihələr geniş müəllim auditoriyası, alim və metodistlərin müzakirə obyektinə çevrilmiş, təhlil olunaraq qiymətləndirilmiş, eyni zamanda çatışmazlıqlar barədə fikirlər söylənilmişdir.

Həmin standart layihələr təklif olunan qeydlər əsasında yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Təcrübə əsasında onun təkmilləşdirilməsi işi davam edir.

Sual: Bir halda ki standart layihəsi üzərində iş gedir və bu prosesdə müəllimlərimizin fikirlərinə ehtiyac vardır, onda bir normativ sənəd kimi onun xarakterik cəhətlərindən danışmaq faydalı olardı.

Cavab: Haqlı qeyd edirsiniz. Standart layihəsi üzərində işin səmərəli aparılmasında müəllimlərimizin təklifləri əhəmiyyətli rol oynayır. Belə təkliflərin üzə çıxması üçün ilk növbədə həmin layihənin ən xarakterik cəhətlərindən danışmaq faydalı hesab edilir. "Azərbaycan dili" standart layihəsi öz məzmununda fənnin ən zəruri struktur və məzmun cəhətlərini ümumiləşdirir. Orada olan materiallar dörd istiqamətdə verilir.

İlk istiqamət üzrə verilmiş materi-

allar bütövlükdə "Azərbaycan dili" təhsil standartının ümumi məzmunu haqqında təsəvvür yaratmağa yönəldildiyindən "Ümumi müddəalar" adlandırılır. Orada təlim fənni kimi Azərbaycan dilinin ümumi xarakteristikası, məqsədi, bazis tədris planında Azərbaycan dilinin yeri, standartın strukturu kimi məsələlər əhatə edilir.

İkinci istiqamət fənn üzrə tədris olunacaq materialların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Müəyyənləşdirilmiş bu materiallar "Məzmun üzrə zəruri minimum" adı ilə verilir. Üzərində iş aparılması nəzərdə tutulan həmin materiallar iki konsentrlər üzrə qruplaşdırılır: V-IX siniflər, X-XI siniflər.

V-IX siniflərdə fonetika, orfoepiya, leksika, frazeologiya, sözün tərkibi və söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis, qrafika, orfoqrafiya, punktasiya, X-XI siniflərdə isə dil, onun sahələri, nitq mədəniyyəti materialları üzərində iş aparılması nəzərdə tutulur.

Üçüncü istiqamət şagirdlərin Azərbaycan dili üzrə hazırlığına verilən tələblərin müəyyənləşdirilməsidir. Bu tələblər zəruri minimuma əsasən formalaşdırılmaqla konsentrlər üzrə layihəyə daxil edilmişdir.

Nəhayət, dördüncü istiqamət Azərbaycan dili üzrə standart tələblərinin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Burada fənnin məntiqinə uyğun müxtəlif parametrlər göstərilmişdir.

Sual: Yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunması bu günün mühüm tələblərindənndir. Sizcə, Azərbaycan dili müəllimləri bu baxımdan nə etməlidirlər?

Cavab: İlk növbədə pedaqoji anlayış kimi yeni təlim texnologiyalarının mahiyyətini öyrənmək, dərk etmək müəllimlərimizin əsas vəzifəsidir. Burada təlimin əsas təşkilat forması olan dərslər məzmun, struktur cəhətdən təkmilləşdirilməsinə, fəal təlim metodlarının imkanlarından istifadə olunmasına, təlim prosesinin daha səmərəli qurulması baxımından optimal vəsaitlərin müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirilməlidir.

MÜASİR DƏRS CİDDİ HAZIRLIQ TƏLƏB EDİR

Akif MƏMMƏDOV,
pedaqoji elmlər namizədi.

Dərsin qeyri-ənənəvi üsullarla keçiləcəyi ilk baxışdan aydın görünürdü: şagirdlər xüsusi formada düzülmüş partalar arasında beş-beş oturmuşdular. Bunlar ayrı-ayrı qruplar idi. Hər qrupun şərti adı yazılmış trafaretlər partaların üstünə qoyulmuşdu. Bir qədər kənarda - pəncərə tərəfdə cərgə ilə oturmuş üç şagirdin stolunun üstündə isə "Münsiflər heyəti" sözləri yazılmış lövhə var idi. Müəllim dərsə, təbii ki, sinfin təşkilindən başladı. Şagirdlərin davamiyyəti yoxlanarkən qapı döyüldü və ... içəri başında motal papaq, əynində köhnə çuxa olan bir nəfər daxil oldu. Biz - dərsi müşahidə edən müəllimlər təəccübləndik. Ancaq şagirdlər, deyəsən, bunun nə demək olduğunu bildirdilər. Onlardan biri gələnə qarşıladı və mükalimə başladı. Tədrisən bizə də hər şey aydın oldu. Şagirdlər C. Məmməd-quluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsindən Novruzəlinin Xanın evinə gəlişi hissəsini səhnələşdirmişdilər. Beləliklə, **201 sayılı məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi Afət Xəlilova** X sinifdə "C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyası" mövzusunda (keçmiş dərs: "C.Məmmədquluzadənin hekayələri") dərsə beləcə orijinal bir yolla başladı.

Haşiyyə. **201 sayılı məktəb Bakının Nizami rayonunun qabaqcıl məktəblərindən biridir. Direktor**

Süsən Salmanova kollektive 2000-ci ildən rəhbərlik edir. Fəaliyyətində rəhbər tutduğu əsas yol - Təhsil islahatını uğurla həyata keçirmək, təlimdə interaktiv metodlara üstünlük verməkdir. Bu gün də məktəbdə "Təhsil xidmət sahəsi kimi" mövzusunda "dəyirmi masa" keçirilir. Tədbirə rayonun qabaqcıl müəllimləri, məktəb direktorları, təhsil şöbəsinin məsul işçiləri və metodistlər dəvət olunmuşdu. Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə VIII sinifdə Elza Əliyevanın (Azərbaycan dili: "Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkəb cümlələr"), X siniflərdə Simuzər Əhmədova və Afət Xəlilovanın (ədəbiyyat: "C.Məmməd-quluzadənin dramaturgiyası") açıq dərsləri dinlənildi. Bizim payımıza rayonun qabaqcıl müəllimlərindən olan Afət Xəlilovanın yuxarıda haqqında danışmağa başladığımız dərsini dinləmək düşdü.

Qrupun üzvləri rollar üzrə oyununu diqqətlə izlədilər. Sonra Afət müəllimə hər qrupa qapalı zərfdə 1 sual verdi:

- 1) Göstərilən səhnə hekayənin hansı hissəsindəndir? Əsərin qısa məzmununu danış.
- 2) Novruzəlinin yazıq vəziyyətə düşməsinin səbəbi nədir?
- 3) C.Məmmədquluzadənin daha hansı hekayələrini tanıyırsınız?

4) Müəllifin Novruzəliyə münasibəti necədir?

Hər qrup ona düşən suala ətraflı cavab verməyə çalışdı. Cavabda yarımçıqlıq hiss ediləndə müəllimin göstərişi ilə digər komandanın üzvləri cavabı dolğunlaşdırır və beləliklə də, əlavə xal qazanırdılar. Deyək ki, Novruzəlinin yazıq vəziyyətə düşməsinin səbəbi, müəllifin ona münasibəti hökmən hekayədəki hadisələrlə, faktlarla əsaslandırılmalı idi. Bu da mövzuya şüurlu münasibəti təmin edir, qrup üzvlərinin məsuliyyətini artırır. Münsiflər heyətinin üzvləri "5" ballı sistemlə cavabları qiymətləndirir və hər mərhələdən sonra onu elan edir, lövhədəki xüsusi cədvəldə yazırdılar. Yuxarıdakı sual-cavablarla I mərhələ qurtardı.

II mərhələyə keçid üçün şagirdlərdən biri "Qurbanəli bəy" hekayəsindən bəyin məclisdəki çıxışını ifadəli şəkildə söylədi. Sonra yəni-dən qruplara suallar verildi:

- 1) Qurbanəli bəyi xarakterizə edən cəhətlər?
- 2) Hekayənin əsas ideyası nədir?
- 3) Çar məmurlarının Qurbanəli bəyə münasibəti?
- 4) Sən yazıçı olsaydın, hekayəni necə qurtarardın?

Bu mərhələyə də yekun vurulandan sonra üçüncü mərhələ, əsasən, "Usta Zeynal" hekayəsi ətrafında davam etdirildi. Qoyulan suallar düşündürücü idi: Usta Zeynal sifarişi niyə yerinə yetirə bilmir? Hekayənin əsas tənqid hədəfi nədir? Din və mövhumat barədə fikirlərin? və s.

Dərsin II hissəsinə - yeni mövzunun öyrədilməsinə keçid də orijinal oldu. Şagirdlərin hər birinin müşahidə edə biləcəyi yerdə qoyulmuş televizorda "Ölümlər" tamaşasından kadrlar göstərildi. Afət müəllimə nümayiş üçün əsərin maraqlı və müəllifin ideyasını daha dolğun əks etdirən qəbiristanlıq səhnəsini seçmişdi. Qruplara təklif edilən suallar da komediyanın

məzmununu, mövzu və ideyasını açmaq baxımından tutarlı idi.

1) Müəllif əsərə niyə "Ölümlər" adı vermişdir?

2) Əsəri C.Məmmədquluzadə özü faciə adlandırmışdı. Sizcə, niyə?

3) Şeyx Nəsrullah yaxşı bildi ki, ölümləri dirildə bilməyəcək. Bəs qəbiristanlığa niyə gəlir?

4) İsgəndər: "Siz camaatın igidi də mənim kimi olar", - deyəndə nəyi nəzərdə tutur?

Hər sual bir qrupa verildi və cavablar münsiflər heyəti tərəfindən qiymətləndirildi. Sonrakı mərhələdə C.Məmmədquluzadənin digər dram əsərləri haqqında məlumatlar dinlənildi. Beləliklə, qruplar üzrə keçilən dərsdə A.Xəlilova bir tərəfdən şagirdləri axtarıcılığa sövq edir, şagirdlərarası rəqabəti gücləndirir, digər tərəfdən özünün istiqamətverici təmirinləri ilə sinfi - yeni bilik dünyasına aparırdı.

Dərsin qurtarmasına bir neçə dəqiqə qalmış A.Xəlilova şagirdləri belə bir disput-müzakirəyə cəlb etdi: **Bu gün bizim cəmiyyətdə Şeyx Nəsrullahlar varmı?**

Şagirdlər sual ətrafında fikir mübadiləsi etdilər: hər kəs sərbəst şəkildə fikrini irəli sürür və rastlaşdığı, eşitdiyi faktlarla onu əsaslandırmağa çalışırdı. Maraqlı cəhət o idi ki, bu gün Şeyx Nəsrullahların mövcudluğunu heç kəs inkar etmirdi. Ancaq onu hərə bir cildde - kimi falçı, kimi rüşvətxor, kimi bankir, kimi də fırıldaqçı işbaz cildində görürdü.

Bütün dərs boyu qruplararası yarışmanın nəticəsi verilmiş cədvəldə mərhələ-mərhələ öz əksini tapırdı. Dərsin sonunda münsiflər heyətinin bir üzvü yekun nəticələri elan etdi.

Yeri gəlmişkən. **İnteraktiv dərslərdə şagirdlərə tam sərbəstlik verilməsindən çox danışılır. Ancaq, mənəcə, bu sərbəstlik tədrisən artırılmalıdır. Çünki**

hələ nə müəllimlərimiz, nə də şagirdlərimiz bu psixoloji akta tam hazır deyil. Bəlkə, elə buna görə Afət müəllimə həm şagirdlərin cavablarına, həm də münsiflər heyətinin fəaliyyətinə arıbir müdaxilə edirdi, təkcə qrupun lideri yox, digər üzvləri də cavab verməyə cəlb olunurdu.

Qruplar üzrə dərslər bir növ sinifdaxili yarışdır - burada qalib və məğlub olmalıdır. Dərs elə qurulmalıdır ki, məğlublar öz məğlubiyətlərinin günahını münsiflər heyətinin subyektivliyində yox, özlərində, öz cavablarında axtarsınlar və qalib gəlmək əzmini, inamını itirməsinlər. Biz hələ sinfi tərk etməmişdik ki, məğlubların münsiflər heyətinin ünvanına dedikləri giley-güzarlar artıq eşidilirdi. Bunlar tədricən düzələcək. İlk addımlar həmişə çətin olur. Yenilik çox vaxt mühafizəkarlıqla qarşılır. İllərlə fəaliyyətimizdə kök salmış köhnə stereotiplər yenini başa düşməyə və tətbiq etməyə mane olur. Bəlkə də, dərslərin müzakirəsində arasıra səslənən "Sinifdə səs-küy var idi", "Müəllim yeni mövzunu elan etməmiş ona başladı", "Müəllim yeni dərsi izah etmədi" kimi "iradlar" da bununla bağlı idi.

Ancaq bir fakt gün kimi aydın idi: interaktiv metodlarla dərs keçmək üçün əvvəlcədən çox iş görmək lazımdır və Afət müəllimə belə də etmişdi.

Gəlin Afət Xəlilovanın özünü dinləyək: "Bu metodlar Azərbaycanda yeni tətbiq olunmağa başlayıb. Dərslərimin hamısını yox, bəzilərini bu metodlarla keçməyə çalışıram. Dərsə qədər çox işləmək lazımdır. Bu gün dinlədiyiniz dərsə qədər mən şagirdlərlə birgə təxminən aşağıdakı işləri görmüşdüm:

1) Hər dərs ilinin əvvəlində həmin sinifdə keçiləcək bütün bədii əsərlərin siyahısını şagirdlərə verirəm. İl boyu mövzunun tədrisi yaxınlaşdıqca əsərlərin oxusunun nə

vəziyyətdə olduğunu yoxlayıram. Bu gün gördüyünüz kimi də şagirdlər artıq C.Məmmədquluzadənin hekayə və dram əsərlərini oxumuşdular. Mənim vəzifəm dərs prosesində həmin əsərlərin mövzu və ideyalarını şagirdlərə şüurlu mənimsətmək idi.

2) Şagirdlərin sərbəst düşüncələri, fikir yürütmələri üçün onlara bugünkü mövzu ilə bağlı əvvəlcədən qabaqlayıcı sual və tapşırıqlar təqdim olunmuşdu.

3) Şagirdlərin rəyi nəzərə alınaraq ədibin hekayələrindən biri ("Poçt qutusu") səhnələşdirilmək üçün seçilmiş, şagirdlər özləri sənari yazmış və rolları bölmüşdülər.

4) Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətindən C.Məmmədquluzadənin dramları əsasında hazırlanmış teatr tamaşalarının ("Ölülər", "Dəli yığıncağı", "Anamın kitabı") videoyazıları əldə edilmişdi.

5) Şagirdlər C.Məmmədquluzadənin portretini çəkmiş, oxuduqları hekayə əsasında illüstrasiyalar hazırlamışdılar.

6) Sinif əvvəlcədən qruplara bölünmüş, onların liderləri seçilmiş və münsiflər heyətinin üzvləri müəyyənləşdirilmişdi. Bütün bu işdə şagirdlərin rəyi nəzərə alınmışdı.

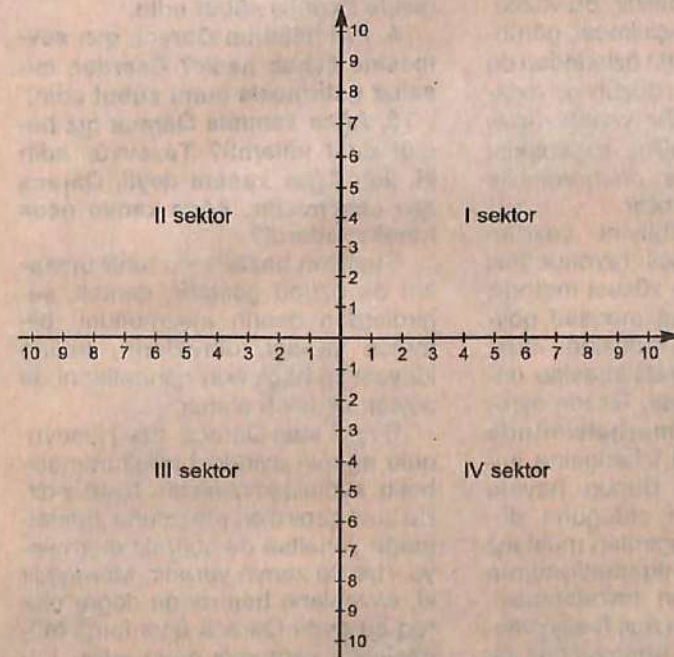
7) Qruplara veriləcək suallar tərtib edilmiş və ayrı-ayrı zərflərə yerləşdirilmişdi və s."

Yuxarıda qeyd etdiyimiz digər iki dərs də "dəyirmi masa"dakı müzakirələrdə yüksək qiymətləndirildi. Bir neçə rəyi diqqətinizə çatdırım.

Bəybala Abbaslı (Bakı Şəhər Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən hazırlanma İnstitutunun kabinet müdiri): "**Elza Əliyevanı** çoxdan tanıyıram. Bacarıqlı müəllim kimi həmişə diqqətimi cəlb edib. Dərslərində çox vaxt müşahidə etdiyim bir cəhət - mövzunu həyatla, cəmiyyətlə bağlamaq, məncə, qiymətli. Bugünkü mövzusu "Səbəb budaq cümləsi"

idi. Mövzunu interaktiv metodlarla mənimsətməklə bərabər, ana dilinə doğma münasibət nümayiş etdirildi, Azərbaycan dili haqqında şer və mahnılar da səsləndirildi."

Süsən Salmanova (məktəbin direktoru): "**Simuzər Əhmədova** məktəbin təcrübəli müəllimlərindəndir. O öz dərslərində çox vaxt orijinal yollardan istifadə edir. Bugünkü dərslərdə də belə oldu. Dərsdə maraqlı görünən məqamlar çox idi. Onlardan biri haqqında bir qədər ətraflı danışmaq istəyirəm. Qruplara belə bir qrafik təqdim edildi:

Bu qrafikdə üfüqi xətt insanların maddi (kəşimədən sağa artır, sola azalır), şaquli xətt isə mənəvi durumunu (kəşimədən yuxarı artır, aşağı azalır) göstərir. Rəqəmlər artma və azalma vəziyyətini əks etdirir. Qrafikdən görüldüyü kimi, I sektora həm maddi, həm də mənəvi durumu müsbət, II sektora maddi vəziyyəti pis olsa da, mənəviyyatca zəngin, III sektora həm maddi durumu, həm də mənəviyyatı aşağı, IV sektora isə maddi tə-

minatlı, lakin mənəviyyatca naqis obrazlar yerləşdirilməli idi. Hər qrup ona təklif edilən sektorun obrazlarını tapmalı idi.

Məsələn, I qrupun şagirdləri Kefli İsgəndəri ("Ölülər") qeydsiz-şərtsiz I sektorun ən yüksək mərtəbəsinə daxil etdilər. Çünki İsgəndər varlı bir hacının oğludur, həm də təhsillidir, həssasdır, vətənpərvərdir və s. Digər qrupun şagirdlərindən etirazlar eşidildi: "İsgəndər mənəviyyatca ideal deyil ki, onu mənəviyyat xəttində ən yüksək şkalaya qoyaq. Onda mübarizlik zəifdir, içkiyə qurşanıb və

s. Deməli, bir-iki şkala aşağı düşməlidir. Beləliklə, C.Məmmədquluzadənin qəhrəmanları qrafikə əsasən xarakterizə edildi. Bu təhlil formasında müəyyən şərtlik olsa da, dərs maraqlı və canlı idi. Mübahisələr, müzakirələr dərsin dinamikliyini təmin edir, şagirdləri fəallaşdırırdı".

Görmək çətin deyil ki, müasir dərs müəllimindən təkcə bilik

və metodik ustalıq yox, həm də ciddi hazırlıq tələb edir. Qırx beş dəqiqəlik dərsin bünövrəsi ondan çox-çox əvvəllər qoyulmağa başlayır. Dərsə qədərki mərhələdə görüləsi lazım olan texniki, təşkilati və s. işlər müəllimin gərgin zəhməti, xeyli vaxt və əsəbləri hesabına başa gəlir. Ona görə də bu gün müəllimi interaktiv dərslərə, yeni metodlara təkcə səsləmək azdır. Bunun üçün maddi və mənəvi stimula da yaratmaq lazımdır.

Soltan HÜSEYNOĞLU, pedaqoji elmlər namizədi, dosent.

Ölkəmizə müstəqil düşünməyi bacaran, yaradıcı, təşəbbüskar, fəal gənclər lazımdır. Məhz bu keyfiyyətlərə sahib olan insanlarımız Vətənimizin tərəqqisi yolunda səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Bu mühüm vəzifə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində həyata keçirilməlidir. Deməli, təlim prosesində əqli fəallığa, müstəqil düşüncəyə geniş meydan verən metodların, iş üsullarının tətbiqi diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bu vəzifənin uğurla həyata keçirilməsi, göründüyü kimi, müəllimlərin özlərindən də müstəqillik, yaradıcı düşüncə, axtarışlar tələb edir. Məhz yaradıcı işləməyi bacaran müəllim şagirdlərini axtarışlara qoşa bilər, onun əməyini səmərəli axara sala bilər.

Məsələnin vacibliyini çoxdan duyduğumdan Səbail rayonundakı 162 sayılı məktəbdə xüsusi metodik iş aparmağı qarşıma məqsəd qoydum. Bədii əsərlərin tədrisində müstəqil işlərin yerinə yetirilməsinə daha çox yer ayrılmalıdır. Əsərin öyrədilməsinin **bütün mərhələlərində** şagirdlərin müstəqil işləməsinə imkan yaradılmalıdır. Bunun həyata keçirilməsinin asan olduğunu düşünmək səhvdir. Şagirdləri müstəqil fikir söyləməyə istiqamətləndirən sual və tapşırıqların hazırlanması, ümumiyyətlə onların əqli fəaliyyətlərini səmərəli təşkil etməyə nail olmaq müəllimdən ciddi hazırlıq, metodik ustalıq tələb edir.

S.S.Axundovun "Qaraca qız" hekayəsinin altıncı sinifdə tədrisi prosesində şagirdlərin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyim işin səciyyəvi məqamlarını xatırlatmaqla fikirlərimi həmkarlarımla bölüşmək istəyirəm.

Hekayənin tədrisinə hələ bir neçə gün qalmış şagirdlərin hamısının mətni bütünlikdə oxumasını təmin edirəm. Əsərin tədrisinə ayrılan saatların birincisində giriş sözündən son-

ra şagirdlərdən aşağıdakı sualların üzərində fikirləşməyi tələb edirəm:

1. Qaraca qız Hüseynqulu ağanın evində necə qarşılandı?

2. Ağca xanımın Qaraca qızın dostluq etməsinə Pəricahan xanımın mane olmasının əsl səbəbi nə idi?

3. "Hüseynqulu ağa Qaraca qıza hörmət edir, ona hər cür yardım etməyə hazırdır" - fikrinə münasibətini bildirin. Əsərdən misallar gətirməklə fikrinizi sübut edin.

4. Piri babanın Qaraca qızı sevməsinə səbəb nədir? Əsərdən misallar gətirməklə bunu sübut edin.

5. Ağca xanımın Qaraca qız haqqı dost idilərməyi? Təsəvvür edin ki, ilan Ağca xanımı deyil, Qaraca qızı sancmışdır, Ağca xanım necə hərəkət edərdi?

Sualların bəzilərinə təhlil ünsürləri də özünü göstərir; deməli, şagirdlərdən əsərin məzmununu bilməklə yanaşı, obrazlarla, əsərin ideyası ilə bağlı ilkin qənaətlərini də söyləmək tələb olunur.

Birinci sual Qaraca qıza Hüseynqulu ağanın evindəki fərqli münasibətin aydınlaşdırılmasını tələb edir. Bu sual şagirdləri məzmunu xatırlatmağa yönəltsə də sonrakı mərhələyə - təhlilə zəmin yaradır. Maraqlıdır ki, cavabların hamısında doğru olaraq bu evdə Qaraca qıza fərqli münasibətin yarandığı qeyd edilir. Lakin cavablar məzmunca, həm də səviyyəyə bir-birindən fərqlənir. O işləri yüksək səviyyəli cavab hesab edirəm ki, şagirdlər fikirlərini sübut etmək üçün əsərdən misallar gətirirlər, fakt və hadisələrə münasibət bildirir və nəticə çıxarırlar. Ümumiyyətlə isə cavabları **zəif, orta, güclü** olmaqla üç qrupa ayıraram. Zəif və orta səviyyəli cavab hazırlayan şagirdlərə fərdi tapşırıqlar verməyə xüsusi diqqət yetirirəm; məqsədim cavabların arasındakı fərqi azalmasına nail olmaqdır.

Yüksək səviyyəli cavablardan birində tapşırığın ilk sualı ilə bağlı deyilir:

-Ova çıxan Hüseynqulu ağa və onun dostları Qaraca qızı ayının pəncəsindən xilas edirlər. Hüseynqulu ağa bu kimsəsiz qızı öz evinə gətirir. Onu ilk gören Ağca xanım olur. Yoldaşsızlıqdan darıxan Ağca xanım özü ilə yaşadığı Qaraca qızla bir neçə dəqiqədə dostlaşır; "bir az çəkmədi ki, şirin söhbətə başladılar". Amma bu, çox çəkmir. Ağca xanımın anası Pəricahan xanım evə dava salır; "Pəricahan xanım otağından həyəətə endi və qızını Qaraca qız ilə söhbət edən görüb çox bərk acıqlandı..."

Pəricahan xanım Qaraca qızın bu evdə qalmaqacağını bildirir, Hüseynqulu ağa ilə mübahisə edir.

Qaraca qızı Piri babaya tapşırıqlar. Qoca bağban çox sevinir.

Yetim qız elə birinci gün ağa evində təhqir edilir...

Şagird məzmunu xatırlatmağa meyl etsə də, baş verənlərin mahiyyətini doğru anlamışdır. Cavabda hadisəyə qiymət vermə, nəticə çıxarmağa səy göstərilməsi diqqəti cəlb edir.

Aşağı səviyyəli cavablarda aparıcı yeri təsvirçilik, sözcülük tutur:

-Hüseynqulu ağa Qaraca qızı təhlükədən qurtarır, öz evinə gətirir. Həyətdə itlərin hüzməyi, ovçuların səsi bir-birinə qarışmışdır. Ağca xanım Qaraca qızı görür. Onlar söhbət edirlər. Bunu gören Pəricahan xanım bərk acıqlanır. Qaraca qızı evdən qovur...

Hər iki cavabdan açıqca hiss olunur ki, əsərin emosional qavranılması da aşağı səviyyədədir.

İkinci sual şagirdlərdən daha diqqətli olmağı tələb edir. Cavabların təhlilindən məlum olur ki, şagirdlərin əksəriyyəti (güclü cavablar hazırlayanlar da daxil olmaqla) zahiri təsvirləri əsas götürmüş, əsərdəki mühüm məqamların mahiyyətinə enə bilməmişlər.

Pəricahan xanımın tez-tez təkrar etdiyi fikir - Ağca xanımın Qaraca qızla "tamamilə əlaqəsi olmayacaqdır, çünki ondan pis xasiyyət götür-

rər" - bütün cavablarda ön plana çəkilmişdir. Səciyyəvi cavablardan birində oxuyuruq:

-Pəricahan xanım qızını Qaraca qızla söhbət edən görəndə çox hirsələnir. O, fikirləşir ki, Ağca xanım qaraçı qızından pis şeylər öyrənər. Hüseynqulu ağa ona deyəndə ki, "Qaraca qız bağbanın - Piri babanın yanında olacaqdır", Pəricahan xanım ona belə cavab verir: "Bu şərtə mən də razıyam. Ancaq Ağca xanımın tamamilə əlaqəsi olmayacaqdır, çünki ondan pis xasiyyət götürər".

Tapşırıqdakı üçüncü sual ikinci sualla əlaqəlidir, əslində onlar bir-birini tamamlayır. Maraqlıdır ki, bu suala hazırlanan cavablarda da məsələyə birtərəfli münasibət əksini tapmışdır. Əhatəli cavab hesab edilən işlərin birində deyilir:

-Hüseynqulu ağa Qaraca qızı Səlim bəyə vermir. Qaraca qıza görə Pəricahan xanımın sözləşir. Ağca xanımın Qaraca qızla oynamasına imkan yaradır. Qaraca qız zəhərlənəndə həkim gətirir.

Pəricahan xanımın əksinə olaraq Hüseynqulu ağa Qaraca qızı sevir, onun küçədə qalmasına razı olmur...

Dördüncü sual təkcə əsərin nə dərəcədə diqqətlə mütaliə edildiyini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə qoyulmamışdır; bu sual, başlıca olaraq, Piri kişi ilə Qaraca qız barədə qazanılmış ilkin təəssüratı, onun səviyyəsinə müəyyənləşdirmək məqsədi ilə tapşırıqda daxil edilmişdir.

Təəssüf ki, hətta güclü şagirdlər belə bu suala cavab hazırlayarkən sözcükdən yaxa qurtara bilməmiş, həmin obrazları bir-birinə bağlayan səbəbləri açıqlamaqda acizlik göstərmişlər. Halbuki məsələnin bu tərəfi hekayədə qabarıq verilmişdir. Cavablarda - "Piri baba tək yaşadığı üçün Qaraca qızı mehribanlıqla qarşılayır", "Piri kişi yaxşı adam olduğu üçün Qaraca qızı doğma balası kimi sevir" tipli cümlələr sıx-sıx işlədilmişdir.

Tapşırıqdakı sonuncu sual şagirdlərdən daha yüksək fəallıq və müstəqillik tələb edir. Maraqlıdır ki,

RUS BÖLMƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN RABİTƏLİ NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Rəna MAHMUDOVA,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
filologiya elmləri namizədi.

Müstəqil dövlətimizin başlıca rəmzlərindən olan Azərbaycan dilinin inkişafına daim qayğı göstərilir, ana dilimizin öyrədilməsi və təbii işinin təkmilləşdirilməsi üçün geniş tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti H. Əliyevin "Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmından irəli gələn tələblər ali və orta məktəb müəllimlərinin qarşısında geniş üfurlər açmış, dilimizin tədrisi səviyyəsini yüksəltməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Fərmanda deyilir: "Azərbaycan Respublikasının on illik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və təbii sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır".

Ali məktəblərin rus bölmələrində dilimizin öyrədilməsinin öz spesifik xüsusiyyətləri, mükəmməl metodikası vardır və bunlara diqqət yetirmədən işdə uğur qazanmaq olmaz. Sizə təqdim olunan bu məqalədə söhbət rus bölmələrində oxuyan tələbələrə nitq inkişafının bəzi məsələlərindən gedir.

Ali məktəblərin rus bölmələrində Azərbaycan dili tədrisinin başlıca vəzifəsi tələbələrə yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirməkdən, onlarda praktik nitq vərdişləri aşılamaqdan və bu vərdişləri inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Bir həqiqətdir ki, bu gün ali məktəblərin rus bölmələrində təhsil alan tələbələrə öz mədəni səviyyəsi xeyli yüksəkdir və ona görə də onların nitqinin inkişaf etdirilməsi, nitq

mədəniyyətinə yiyələnmələri çox vacibdir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin ilkin şərtlərindən biri lüğət ehtiyatının zəngin olmasıdır. Lüğətin zənginliyi dilin zənginliyi deməkdir. Gözəl nitqə yiyələnmək üçün yalnız qrammatik qaydaları bilmək kifayət deyildir. Nitq zamanı elə sözlər seçilməli və elə cümlələr qurulmalıdır ki, fikir aydın və dəqiq ifadə olunsun. Tələbələrə rabitəli nitq vərdişləri aşılamaq üçün bir sıra mənbələr vardır ki, müəllim bunlarla əvvəlcədən tanış olmalıdır. Dərslük, əlavə oxu materialı, imla yazıları, müşahidələr, radio verilişləri və televiziya tamaşaları, qəzet və jurnallardakı məqalələr və s. nitq inkişaf etdirən mənbələr hesab edilməlidir.

Tələbələrə Azərbaycan dilinin lüğət zənginliyi haqqında ətraflı məlumat verilməlidir. Bunun üçün Azərbaycan dili dərslərində tələbələrə başa düşmədikləri çətin sözləri onlara izah etmək, bu və ya digər sözləri sinonimlərlə əvəz etmək, lazım gəldikdə quruluşca təhlilini aparmaq, yazılış çətin sözlərin lüğətlərini tərtib etdirmək və bir sıra bu kimi işlər görmək vacibdir.

Müəllim müxtəlif üsul və yollarla, rəngarəng pedoqoji priyomlardan istifadə edərək dilimizdəki hər bir sözə diqqətli münasibət vərdişləri tərbiyə etməlidir. O, tələbələrə sözü hərtərəfli öyrənməyə maraqlandırmalı, onlarda nitq mədəniyyətinin formalaşmasına və zənginləşməsinə çalışmalıdır. Təcrübə göstərir ki, rabitəli nitq vərdişinə yiyələnməyin əsas şərtlərindən biri sözün mənaca düzgün qavranılmasıdır. Tələbələr yeni sözü mənimsəməklə öz təfəkkürlərini təzə məfhumlarla zənginləşdirirlər. Bu isə yeni sözün

düzgün mənimsənilməsi, onun şüurda möhkəm həkk olunması sayəsində mümkündür. Belə ki, tələbə yeni öyrənilən sözün yazılış formasını əyani surətdə görür, onu düzgün tələffüz edir, həm də sözün leksik mənasını mənimsəyir.

Rus bölmələrində təhsil alan tələbələr dərslükdəki mətnləri oxuyarkən bəzi sözlərin mənasını başa düşmür və onu dərk etməkdə çətinlik çəkir. Həmin sözlər müəllimin köməyi ilə seçilib izah edilməli, mənası aydınlaşdırılmalı, lüğət dəftərinə yazılmalıdır. Tələbələrə elə vərdiş yaratılmalıdır ki, onlar hər hansı bir mənbədə rast gəldikləri çətin sözün, ifadənin, söz birləşməsinin mənasını müəllimdən soruşsunlar və onların mahiyyətini tam dərk etsinlər. Bizcə, bu, səmərəli üsuldur və o, tələbələrə daha da fəallaşdırır, onları oxunmuş mətn üzərində daha dərinləndirən, ətraflı düşünməyə sövq edir. İstər müəllimin öz nitqində, istərsə də tələbələrə hər hansı birinin nitqində, eləcə də dərslükdəki tapşırıq və mətnlərdə olan çətin sözlər bütün mənə çalarları ilə izah olunmalıdır. Müəllim çalışmalıdır ki, tələbə öz söz ehtiyatından mətn tərtib etməkdə, cümlə qurmaqda istifadə etsin.

Çox təəssüf ki, uzun illər respublikamızın rus məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinə fikir verilməmiş və demək olar ki, əksər məktəblərimizdə bu dil lazımı səviyyədə tədris edilməmişdir. Azərbaycan dilini tədris edən bəzi müəllimlər şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işinə ciddi yanaşmamış və dil öyrədilməsini metodiki cəhətdən düzgün təşkil edə bilməmişlər.

Rus bölmələrində Azərbaycan dilinin tədrisində tələbələrə rabitəli nitqinin inkişafında müəllim nitqinin çox böyük təsiri vardır. Rus dilində təhsil alan tələbələrə Azərbaycan danışıq dilini öyrətmək üçün zəruri məsələlərdən biri müəllimin sinifdə dil mühiti yaratmasıdır. Tələbə özünü Azərbaycan dili şəraitində hiss etməli, öz fikrini həmin dildə ifadəyə çalışmalı-

dir. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, tələbələr ilk öncə onun nitqini eşidir, işlətdiyi sözlərin leksik mənalarnı dərk edirlər. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, o, dili yalnız dərslükdəki elmi məlumatlarla deyil, həm də praktik nümunələrlə öyrədir. Axı müəllimlə tələbənin düzgün dialoqu əsl nitq nümunəsi verir ki, bunu başqa heç bir şeylə əvəz etmək olmaz. Tələbənin çətin dərk etdiyi hər hansı bir məsələdə müəllimin istiqamətverici sözü ona etibarlı yardımçıdır. Görkəmli şairimiz B. Vahabzadə müəllim nitqinin etik-əxlaqi cəhəti haqqında belə yazır: "Müəllim dərslərini dərslər zamanı unutmalıdır ki, onun sözlərinə, sözlərinin gözəlliyinə, ahənginə və məzmununa bir sinif uşaq diqqət yetirir".

Rus bölmələrində dərslər deyən Azərbaycan dili müəllimləri tələbələrə onlarda gözəl nitq vərdişləri yaratmaq üçün aşağıdakı məsələlərə ciddi fikir verməli və bunlardan yerli gəldikcə istifadə etməlidirlər:

- 1) Dilimizdəki sözləri düzgün tələffüz etmək üçün Azərbaycan orfoepiyasının əsas normalarnı bilmək vacibdir.
- 2) Düzgün tələffüz və zəngin nitqə malik olmaq üçün tələbələrə mütaliə vərdişi yaratmaq lazımdır.
- 3) Çətin sözləri öyrənmək və düzgün yazmaq üçün tələbələrə lüğət dəftərləri olmalıdır.
- 4) Ədəbi mövzuları keçərkən tələbələrə şair və yazıçılar haqqında məruzələrini təşkil etmək vacibdir.
- 5) Tələbələrə ədəbi dildə danışmağı mütəmadi olaraq tələb etmək lazımdır.

Rus bölmələrində Azərbaycan dilini öyrətmək, tələbələrə düzgün nitq vərdişləri formalaşdırmaq üçün müxtəlif pedoqoji üsullar mövcuddur və bunların səmərəliliyinin mərkəzində, əlbəttə, müəllimin məharəti durur. Yalnız qəlbində dilimizə məhəbbət alovu şölələnən, hərtərəfli pedoqoji ustalığı və səriştəsi olan müəllimlər ana dilimizi sabahın qurucularına dərinləndirən öyrədə və sevdire bilərlər.

“LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ ÜMUMİ VƏ XÜSUSİ SÖZLƏR” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ HAQQINDA

Aydın PAŞAYEV,
Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və
Yenidən hazırlanma İnstitutunun metodisti,
filologiya elmləri namizədi.

Dilçiliyin ən gənc şöbəsi olan onomastika - yunan sözü olub, Azərbaycan dilində “advermə elmi” mənasında işlənir və bütün xüsusi adların tədqiqi ilə məşğul olur. Quruluş, məna və funksiyasından asılı olmayaraq hər bir xüsusi ad (Ülvi, Turanə, Ümid, Fərid, Alimə, Günay, Elxan, Nizami Gəncəvi, Azərbaycan Respublikası, Bakı Dövlət Universiteti və s.) onomastik vahid hesab edilir.

Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili proqramı və dərslərləri təkmilləşdikcə orada xüsusi sözlərə aid məlumatlar da çoxalır. Hətta “Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı”nda (Bakı, 1993) ilk dəfə olaraq “Lüğət tərkibində ümumi və xüsusi sözlər. Xüsusi sözlərin qrupları (şəxs adları, yer adları və s.)” kimi mövzular da verilmişdir. Lakin V sinfin “Azərbaycan dili” dərslində bununla əlaqədar məlumatlara təsadüf edilmir. Müəllimlərin ehtiyacını ödəmək məqsədilə bu mövzular haqqında daha ətraflı məlumat verməyi lazım bilir.

I. Ümumi (apelyativ) və xüsusi sözlər (onimlər) haqqında. Bütün xüsusi sözlər (onomastik vahidlər) dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normaları əsasında formalaşsa da, onun özünə məxsus qanunları da mövcuddur. Lakin biz burada onların ancaq leksik xüsusiyyətlərini ön plana çəkirik.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan leksik mənalı bütün sözlər iki qrupa bölünür: 1) Ümumi sözlər; 2) Xüsusi sözlər. Xüsusi sözlərin tədqiqinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatda ümumi sözlər - apelyativlər, xüsusi söz-

lər isə onimlər adlanır. Dildə ümumi sözləri ümumi leksika, xüsusi sözləri isə onomastika öyrənir. Demək, ümumi leksikaya leksik mənalı olan əsas nitq hissələri, xüsusi sözlər leksikasına (onomastik leksikaya) ancaq xüsusi sözlər daxildir. Odur ki, ümumi isimlər və ümumi sözlər terminlərini eyniləşdirmək olmaz. Çünki birincilər ancaq ümumi isimləri, ikincilər isə bütün ümumi isimlərlə yanaşı, digər əsas nitq hissələrini də əhatə edir.

Bütün xüsusi sözlər təkcə ümumi isimlərdən (Lalə, Qərənfil, İldırım, Polad və s.) deyil, digər nitq hissələrindən də yarana bilər: Gözəl, Yaxşı, Qaratel, Bircə, Vahid, Mine- li, Sevinc, Qorxmaz, Əliverdi, Tap- dıq, Xudaverən və s. Bu baxımdan demək olar ki, xüsusi sözlərin yaran- masında bütün əsas nitq hissələri bu və ya digər şəkildə iştirak edir.

Bəllidir ki, leksik vahidlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən, onomastik vahidlər isə həm sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu xüsusi isimlərdən (Afiq, Səyyarə, Məmmədəli, Qorxmaz, Sevil, Bakı, Dəveçi, Sumqayıt, Ceyranbatan və s.), həm də müxtəlif quruluşlu və mənalı söz birləşmələrindən ibarət olur: Nizami Gəncəvi, Mirzə Fətəli Axundzadə, Azərbaycan Respub- likası Təhsil Nazirliyi, Səməd Vur- ğunun “Aygün” poeması, Qafqaz sıra dağları, Xəzər dənizi və s. V sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində bunlar mürəkkəb adlar adlansa da, elmi ədəbiyyatda onlara onomastik birləşmələr deyilir.

Məlumdur ki, ümumi sözlərin - əsas nitq hissələrinin hamısının mü-

əyyən leksik mənası vardır. Lakin apelyativlərdən əmələ gələn xüsusi sözlərin müəyyən mənaya malik olub-olmaması haqqında tədqiqatçı- lar bir-birinə zidd fikirlər söyləmişlər. Bir qrup alimlər göstərirlər ki, ümumi sözlərdən fərqli olaraq xüsusi sözlər heç bir məna ifadə etmir, heç bir anlayışla bağlı olmur, o ancaq aid oldu- ğu denotatı (adlandırılan obyekt) adlandırmağa xidmət edir. Digər qrup alimlər isə belə hesab edirlər ki, ümumi sözlərdən fərqli olaraq xüsusi sözlər nəinki müəyyən mənaya, hətta daha çox mənaya malikdir və müəyyən anlayışla da bağlı olur.

“Dildə mənasız söz yoxdur” (prof. Afət Qurbanov). Bu, doğrudan da, belədir. Konkret suala cavab ver- rən, cümlədə müəyyən üzv olan xüsusi sözlərin mənasızlığı haqqında düşünmək onlara birtərəfli yanaş- maq deməkdir. Ümumi sözlər kimi, xüsusi sözlər də müəyyən anlayışla bağlıdır. Çünki şəxs adları (antropo- nimlər) insan, coğrafi adlar (topo- nimlər) məkan, tarixi gün və bayram adları (xrononimlər) zaman, heyvan və quş adları (zoonimlər) heyvan və quş, fəza cisimlərinin adları (kosmo- nimlər) ulduz, planet, bürc, kome- ta və s. anlayışlarla əlaqədar olur. Xüsusi sözlərin mənası isə danışana və dinləyəne bəlli olan hər hansı obyektin - denotatın (şəxs, şəhər, dağ, ulduz, heyvan və s.) adını bildirməsi ilə bağlıdır. Əgər danışan şəxs Arif haqqında məlumat verirsə, demək, o, bu adı daşıyan bütün Ariflər haq- qında deyil, ancaq özünə və dinləyə- nə bəlli olan Arif barədə danışır. Eyni sözləri Bakı (polisonim), Toplan (zoonim), “Kitabi - Dədə Qorqud” (ideonim), Taliş dağları (oronim), Kür çayı (hidronim) və s. xüsusi ad- lar haqqında da söyləmək olar.

II. Ümumi və xüsusi sözlərin qarşılıqlı əlaqəsi. Ümumi sözlər aid olduğu denotatı (adlanan obyekt) ümumi, xüsusi sözlər isə birbaşa ad- landırır. Ümumi sözlər əvvəl müəy- yən qrup obyektini bütövlükdə, xüsusi sözlər isə o qrupa daxil olan obyektin birini göstərir. Məsələn, kişi - Məmməd, qadın - Asya, soy adı -

Məmmədli, ata adı - Elçin oğlu, Ra- sim qızı, təxəllüs - Nizami, respub- lika - Azərbaycan Respublikası, şəhər - Bakı, dağ - Şahdağ, dəniz - Xəzər dənizi, çay - Viləş çayı və s.

Bu vaxta qədər onomastik tədqiq- qatlarda ümumi və xüsusi sözlərin sərhədi, ümumi sözlərin xüsusiyyəti və əksinə çevrilməsi haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Hazırda ümumi və xüsusi sözlərin sərhədi barədə iki fikir mövcuddur: 1) Ümumi və xüsusi sözlər arasında əsaslı sərhəd yoxdur. 2) Onların arasında olan sərhəd çox mürəkkəbdir. Ümumi və xüsusi sözlər arasında ümumi əlamətlər yoxdur.

Ümumi və xüsusi sözlər arasında, əlbəttə, müəyyən sərhəd mövcud- dur. Əgər bu sərhəd olmasaydı, birincilər “ümumi”, ikincilər isə “xüsusi sözlər” adlanmazdı. Lakin bu sərhəd keçilməz də deyildir. Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bütün xüsusi sözlər ümumi sözlər- dən törəyir. Amma bütün ümumi sözlərdən xüsusi sözlər yaranmır. Çünki bu zaman xüsusi söz kimi işlə- nəcək ümumi sözün leksik mənası, ad üçün uyumlu olması xüsusi rol oynayıp. Əsas ümumi sözlərdən ibarət olan müəyyən kateqoriyalı xüsusi sözlər də yarana bilər. Öz növbəsində, müxtəlif səbəblərdən xüsusi söz- lər də ümumi sözlərə çevrilə bilər. Bu baxımdan ümumi və xüsusi sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Ümumi sözlərdən yaranan xüsusi sözlər. Onlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Ümumi söz - əsl ad: cavan şir - Cavanşir, əsgər - Əsgər, ilham - İlham, solmaz - Solmaz, qərənfil - Qərənfil, ildırım - İldırım, kor oğlu - Koroğlu və s.

2) Ümumi söz - təxəllüs: vurğun - Vurğun, coşqun - Coşqun, hambal - Hambal, ulu türk - Ulutürk və s.

3) Ümumi söz - ləqəb: keçəl - Ke- çəl Həmzə, qaçaq - Qaçaq Nəbi, göygöz - Göygöz Kosa, dərzi - Dər- zi Əhməd və s.

4) Ümumi söz - şəhər adı: dəveçi - Dəveçi, daş kəsən - Daşkəsən, ağ dam - Ağdam, ağ daş - Ağdaş, la- çın - Laçın və s.

5) Ümumi söz - kənd və qəsəbə adları: ceyran batan - **Ceyranbatan**, lök batan - **Lökbatan**, sahil - **Sahil**, neft çala - **Neftçala**, göy təpə - **Göy-təpə** və s.

6) Ümumi söz - çay, göl və dəniz adı: arpa - **Arpaçay**, qabanlı - **Qabanlı çayı**, taxta - **Taxtaçay**, qanlı göl - **Qanlıgöl**, şor göl - **Şorgöl** və s.

7) Ümumi söz - dağ adı: boz dağ - **Bozdağ**, ilanlı dağ - **İlandağ**, dəli dağ - **Dəlidağ**, ağır dağ - **Ağndağ** və s.

8) Ümumi söz - küçə, prospekt adı: istiqlal - **İstiqlal küçəsi**, fəhlə - **Fəhlə prospekti**, neftçilər - **Neftçilər prospekti** və s.

9) Ümumi söz - meydan və xiyaban adı: azadlıq - **Azadlıq meydanı**, gənclik - **Gənclik meydanı**, şəhidlər - **Şəhidlər xiyabanı** və s.

10) Ümumi söz - stansiya adları: xalqlar dostluğu - **"Xalqlar dostluğu"**, neftçilər - **"Neftçilər"** (metro) və s.

11) Ümumi söz - səma cisimlərinin adı: ayı - **Ayı** bürcü, karvan qıran - **Karvanqıran**, qoç - **Qoç** bürcü və s.

12) Ümumi söz - bədii və elmi əsərlərin adları: saçlı - **"Saçlı"**, etiraf - **"Etiraf"**, general - **"General"**, ədəbiyyat - **"Ədəbiyyat nəzəriyyəsi"**, yeni tarix - **"Yeni tarix"** və s.

13) Ümumi söz - heyvan və quş adları: boz at - **Bozat**, ala göz - **Alagöz** (inək), xınalı - **Xınalı** (inək) və s.

Xüsusi sözlərdən yaranan ümumi sözlər. Onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Leksik - semantik yolla yarananlar: Amper (alim) - **amper**, Mavsol (e.ə. Kiçik Asiyada hökmdar) - **mavzoley**, Rentgen (alman alimi) - **rentgen**, Əmir As (Məhəmməd peyğəmbərin qatı düşmənlərindən biri) - **asi olmaq**, Fok Sal (İngilis kapitalisti, ilk dəfə dəmir yolu üzərində gözləmə məntəqəsi tikdirdiyi üçün) - **vağzal**, Xuliqen (XVIII əsrdə mübahisə və başqasına ziyan vurmağı xoşlayan bir İslanidiyalı) - **xuliqan**, Marten (Fransa metallurqu) - **marten** (peç), Febrnarius (ölüm Allahı) - **fevral**, Mayı (Yer və kainat Allahı) - **may**, Yunoni (Allah adı) - **iyun**, Yuli (Səzar) - **iyul** və s.

2) Morfoloji üsulla yarananlar: a) - **lar2: Nizamilər, Füzulilər, Salamovlar, Mirzəsəməndərlər** və s. b) - **lı4: Bakı - bakılı, Qarabağ - qarabağlı** və s; c) - **lıq4: məşədibadlıq, məcnunluq, hacıqaralıq; ç) - izm: darvinizm, marksizm; d) - şünas: nizamişünas: füzulişünas; e) - çi4; mollanəsrəddinci, tolstoyçu, hümmətçi;**

3) Sintaktik üsulla yarananlar: **Rentgen şüası, Pifaqor teoremi, Koroğlu arşını, Kopernik nəzəriyyəsi, Uzun Həsən batmanı** və s.

Azərbaycan tədqiqatçıları xüsusi sözlərdən sintaktik üsulla yaranan bu cür birləşmələri ümumi söz birləşmələri hesab edirlər. Lakin bunlar xüsusi ad birləşmələridir. Bu cür adlar antroponimlərdən yaranmış, antroponimik funksiyasını itirmiş və digər onomastik sahəyə məxsus xüsusi adlardır (ideonimlərdir).

Leksik - semantik yolla digər xüsusi sözlərdən yaranan xüsusi sözlər. Azərbaycan dilində bu cür xüsusi sözlər daha çoxluq təşkil edir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1) Yer adlarından yaranan şəxs adları: **Savalan, Misir, Elburus, Altay, Şirvan, Təbriz, Ərdəbil, İstanbul, Tiflis, Asya** və s.

2) Çay və dəniz adlarından yaranan şəxs adları: **Araz, Xəzər, Ceyhun, Ceyhunə, Aral** və s.

3) Şəxs adlarından əmələ gələn yer adları: **Cəlilabad, Həziabad, Nərimankənd, Nəsimi rayonu, Kəlbəhüseyn kəndi, Salahlı kəndi** və s.

4) Şəxs adlarından yaranan küçə, meydan, park, bağ və s. adları: **Heydər parkı, Səməd Vurğun küçəsi, Sabir bağı, Füzuli meydanı** və s.

5) Şəxs adlarından yaranan idarə və təşkilat adları: "Aynurə" kafesi, **Şəhriyar** adına Bakı Mədəniyyət Mərkəzi, **M.F.Axundov** adına Opera və Balet Teatrı və s.

6) Yer adlarının köməyi ilə yaranan idarə və təşkilat adları: Yeni **Azərbaycan Partiyası, Azərbaycan Respublikası** Təhsil Nazirliyi, **Bakı** şəhəri İcra Hakimiyyəti, **Masallı rayonu** Kəlbəhüseynli kənd orta məktəbi və s.

7) Şəxs adlarından əmələ gələn əsər adları: "Kitabi-Dədə Qorqud", "Cavanşir" pyesi, "Koroğlu" dastanı, "Qaçaq Nəbi" dastanı, "Xosrov və Şirin" poeması, "Xiyabani" pyesi və s.

8) Yer adlarından əmələ gələn əsər adları: "Dumanlı Təbriz" romanı, "Köhnə Bakı" romanı, "Bakı-1501" romanı, "Azərbaycan" şeri, "Heydər-babaya salam" poeması, "Abşeron" romanı, "Azərbaycan" jurnalı və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycan dilində ümumi və xüsusi sözlər, hətta xüsusi sözlərin müxtəlif kateqoriyaları arasında müəyyən sərhəd olsa da, onları bir-birindən təcrid etmək olmaz, çünki onların arasında çox möhkəm qarşılıqlı əlaqə də mövcuddur.

III. Xüsusi sözlərin qrupları. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xüsusi sözlər çox və rəngarəngdir. V sinfin programında "Xüsusi sözlərin qrupları" mövzusunda ancaq "şəxs və yer adları"nın adı çəkildiyi üçün bunlar haqqında bir qədər geniş məlumat verməyi lazım bilirik.

1. **Şəxs adları (antroponimlər).** Şəxs adları qrupuna əsl ad, ata adı, soy adı, ləqəb, təxəllüs, titül, şəxsin sonrakı adı və s. daxildir.

1) **Əsl ad.** Bu adlar daşdıqları funksiya və leksik mənalarına görə iki qrupa bölünür: a) kişi adları; b) qadın adları.

a) **Kişi adları.** Bunlar ən çox igidlik, qoçaqlıq, möhkəmlik, dözümlülük və s. anlayışlarla bağlı olsa da, müxtəlif mənalı sözlərdən də düzülür: **Dəmir, Daşdəmir, İldırım, Polad, Qəhrəman, Qorxmaz, Mübariz, Aslan, Novruz** və s.

b) **Qadın adları:** Qadın adları ən çox gözəllik, zəriflik, incəlik və s. kimi anlayışlarla əlaqədar olur: **Lalə, Tərənə, Nazlar, Qönçə, Qərənfil, Gülüstən** və s.

2) **Ata adı.** Ən qədim zamanlardan başlayaraq türk ad sisteminə ata adlarından geniş istifadə olunmuşdur. Anadan olan körpənin əsl adı olmasa da, onun ata və soy adı belli olur. Ata adları rəsmi sənədlərdə "Məmməd oğlu", "Rasim oğlu" şəklində yazılır.

3) **Soy adı.** Soy adları şəxsin mənsub olduğu qəbilə, tayfa, nəsil və ailənin adını bildirir. Türk xalqlarında soy adlarının işlənmə tarixi çox qədimdir. Qədim türklərdə körpə, əsasən, qəbilənin totemi ilə adlandırıldığı üçün şəxsin adı onun hansı qəbiləyə və ya tayfaya mənsub olduğunu da bildirirdi.

Bayandır (qəbilə) xan, **Salur** (qəbilə adı) **Qazan, Qıpçaq** (qəbilə adı) **Məlik, Dəli Qacar** (qəbilə adı), **Yunis Əmrə** (qəbilə adı), **Şah İsmayıl Səfəvi** (sülalə adı), **Nadir şah Əfşar** (qəbilə adı), **Ağa Məhəmməd şah Qacar** (qəbilə və sülalə adı) və s.

Hazırda Azərbaycan ad sisteminə **İl4 (Paşalı, Məmmədli)**, **-zadə (Əfəndizadə, Ağazadə)**, **-ov (-yev) (Fətullayev, Niyazova)**, **-i (-vi) (Kazimi, Məşəvi, Hətəmi)** formantlı soy adlarından istifadə olunur. XIX əsrdə **ov (-yev)** formantlı soy adları zorla xalqımıza qəbul etdirilmişdir.

4) **Ləqəblər.** Qeyri-rəsmi adlardan olan ləqəb şəxsin ömrünün müxtəlif dövrlərində başqaları tərəfindən verilir və əsasən onun xarici görünüşü, xasiyyəti, peşə və məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar olur: **Kor Əhməd, Uzun Həsən, Gödək Murad, Keçəl Həmzə, Şirindil Fərid, Əkinçi Nazim, Mehtər Murtuz, Qaçaq Nəbi, Qılınc Qurban, Zəncir Həmid** və s.

5) **Təxəllüslər.** Sənətkarların xarakterini, sənətkarlıq qabiliyyəti, peşəsi, vətəni, istək və arzuları və s. ilə əlaqədar olan təxəllüsləri əsasən onlar özləri qəbul edirlər. Qədim zamanlardan başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər ədəbiyyatımızda təxəllüslərdən geniş istifadə olunmuşdur: **Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şah İsmayıl Xətayi, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, X.R.Ulutürk, Məmməd Araz, Məhəmməd-hüseyn Şəhriyar** və s.

6) **Titul və fəxri adlar.** Latın sözü olan "titul" Azərbaycan dilində ele "fəxri ad" deməkdir. Lakin həmişə hakim təbəqələrə xidmət edən titullar şəxsin vəzifəsini və cəmiyyətdəki mövqeyini bildirir: **İbrahim xan, Qasım bəy, Sultan Səlim, Əmir Teymur, Nadir şah, Nigar xanım, Kərbəlayi Təyyar, Məşədi Məmməd,**

Hacı Allahşükür və s. Hal-hazırda "Azərbaycan Milli Qəhrəmanı", "Azərbaycan xalq artisti" və s. kimi fəxri adlardan da istifadə olunur.

7) İkinci (və ya sonrakı) adlar. Şəxsin anadan olarkən aldığı əsl addan sonra "qazandığı" adlar qədim türklərdə ad sistemi ilə əlaqədar olardı. Bu adlar əsasən şəxsin igidliyini, qəhrəmanlığını özündə əks etdirirdi. Qədim türklərdə xanlar taxta yeni adla çıxardılar. Bumin xaqan özünü İli xan elan edir. Onun ölü-mündən sonra oğlu Kolo "İsiqi xan" adı ilə taxta çıxır. Kül Təkin - bu, onun gənclik adıdır, əsl adı bilinmir ("Orxon-Yenisey abidələri"). **Bayandar xan** (Bayandır qəbiləsinin xanı, onun əsl adı bilinmir), **Buğac** - buğanı, **Basat** - Təpəgözü öldürdüyü üçün Dədə Qorqud tərəfindən belə adlandırılmışlar. Onların əvvəlki adları da bilinmir. Beyrək isə Bamsının igidlik adıdır ("Dədə Qorqud"). Bir çox dastanlarımızda isə qəhrəmanlar, əsasən, ikinci adları ilə şöhrətlənmişlər: Rövşən - **Koroğlu**, Rəsul - **Aşıq Qərib**, Mahi-Mehr - **Şahsənəm**, Məryəm - **Əsli**, Mahmud - **Kərəm**, Qeys - **Məcnun** və s.

2. Yer adları (toponimlər). Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1) **Yaşayış məntəqələrinin xüsusi adları (oykonimlər)**; Onların da aşağıdakı növləri vardır:

a) **Şəhər adları (astonomim və ya polisonomim)**. Hal-hazırda respublikamızda 60-a qədər şəhər vardır: **Bakı**, **Sumqayıt**, **Lənkəran** və s.

b) **Qəsəbə və kənd adları (komonimlər)**. Respublikamızda 130-dan çox (Onlardan 115-i şəhər tipli, 10-u isə fəhlə qəsəbəsidir. Bakı şəhərinin ətrafında 47 qəsəbə vardır) qəsəbə, 4 minə yaxın kənd vardır. Qəsəbə adları: **Göytəpə**, **Boradigah**, **Buzovna** və s. Kənd adları: **Şərəfə** (Masallı r.), **Gülbəndə** (Ağdaş r.), **Dəymədağıldı** (Bərdə r.) və s.

2) **İnzibati-ərazi adları (xoronimlər)**. Bunları da əsasən 3 qrupa ayırmaq olar: a) **İnzibati xoronimlər**. Buraya dövlət, vilayət və rayon adları daxildir. **Azərbaycan Respublikası**, **Türkiyə Respublikası**

və s. b) **Şəhər xoronimi**. Buraya küçə, prospekt, meydan, qəbiristan və s. adları daxildir: **Azadlıq meydanı**, **Şəhidlər xiyabanı**, **Nəsimi bazarı** və s. c) **Təbii xoronimlər**: **Şirvan düzü**, **Muğan düzü**, **Lənkəran-As-tara zonası** və s.

3) **Dağ, təpə, zirvə və s. adları (oronimlər)**: **Böyük Qafqaz**, **Kiçik Qafqaz**, və s.

4) **Okean, dəniz, göl, çay, kanal, bulaq adları (hidronimlər)**: **Sakit okean**, **Xəzər dənizi**, **Mingəçevir su anbarı**, **Samur-Dəveçi kanalı**, **Ceyranbatan gölü**, **Abşeron körfəzi** və s.

3. **Heyvan və quş adları (zoonimlər)**. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) **At adları**: **Ağ bəddöy**, **Göy bəddöy**, **Boz aygır**, **Qonur at**, **Keçər aygır**, **Duru aygır** ("Kitabi-Dədə Qorqud"), **Şəbdiz** (N.Gəncəvi), **Qor at** ("Qaraqoğlu"), **Qırat**, **Kəhərnişan**, **Dürat** ("Koroğlu"), **Boz at** ("Qaçaq Nəbi"), **Zaman**, **Dilboz**, **Sistafon**, **Matematik**, ("Yeni Müsavat"), **Sərtib**, **Meymun**, **Əlyətməz** (X.Natəvanın atları) və s.

2) **İnek adları**: **Qızıl** (S.S.Axundov), **Maral** (S.Vurğun), **Günəş**, **Böyük Mərcan** (İ.Əfəndiyev), **Xına**, **Alabəzək**, **Ağbaş**, **Sarıqız**, **Durna** (Ə.Əliyev), **Sarı**, **Dəcəl**, **Muştuluq** (C.Əlibəyli), **Mərcan**, **Qaragöz**, **Dunay**, **Sarıgül** (M.İbrahimov).

3) **İt adları**: **Kaşdan**, **Mundir** (N.Vəzirov), **Bollu**, **Bozdar**, **Axtar**, **Şəngül** (S.S.Axundov), **Mars** (C.Məmmədquluzadə), **Gümüş**, **Tirmə**, (Ə.Haqverdiyev), **Qənbər** (Ə.Vəliyev), **Alabaş**, **Qurdbasar** (İ.Əfəndiyev), **Toplan**, **Pələng**, **Bəbir** və s.

4) **Qoyun və keçi adları**: **Mərcan**, **Muncuq**, **Yonca**, **Boz keçi**, **Ala-bula keçi**, **Ağsaqqal**, **Təkə**, **Başcıl**, **Çəpiş**, **Qarabuynuz**, **Mantyor** (ağaca çıxdığına görə) və s.

Bunlardan başqa, canlı dildə və bədii ədəbiyyatda çoxlu pişik - **Məstan**, **Məsi**, **Mərcan**, **Alagöz**, **Ovçu**, **Xorxor**, **Qızxanım**, **Naznaz**, **Vasvası**, **Qaçaq**, və s., kəl - **Təpəl**, **Mustafa kəli**, **Alişan kəli** və s., dəvə - **Qara nər**, **Narın**, **Lök**, **Ağ nər**, **Boz dəvə** və s. adlarına da təsadüf olunur.

Xəbər verildiyi kimi 2002-ci il aprelin 6-7-də "Müasir təlim metodlarından istifadə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm şərti kimi" mövzusunda XXIV respublika pedaqoji müəhazirələri keçirilmişdir. Pedaqoji müəhazirələr təhsil islahatı proqramının və 2001-2002-ci ders ilinin "Təhsildə keyfiyyət III" elan edilməsi haqqında Təhsil Nazirliyinin 28.08. 2001-ci il tarixli 912 sayılı əmrinin tələblərinə uyğun olaraq, təlim-tərbiyə prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi, pedaqoji kollektivlərdə yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq meyillərinin gücləndirilməsi, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin aşkara çıxarılması baxımından faydalı tədbir kimi diqqəti çəkir.

Təhsil Naziri M.Mərdanovun əmri ilə pedaqoji müəhazirələrin nəticələrinə görə 71 müəllim I, 88 müəllim II, 78 müəllim isə III dərəcəli diplomlara layiq görülmüşdür. Bunların arasında Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri də vardır.

Aşağıda I dərəcəli diploma layiq görülmüş Cəlilabad rayonundakı Kövüz-bulaq kənd 2 sayılı məktəbin müəllimi Mətanət Şahəliyeva və II dərəcəli diploma layiq görülmüş Ucar rayonundakı Alpout kənd 2 sayılı məktəbin müəllimi Fazil Behramovun məruzələrini kiçik ixtisarla dərc edirik.

MÜƏLLİM-ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏDƏBİYYAT TƏLİMİNİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Mətanət ŞAHƏLİYEVA,

Cəlilabad rayonundakı Kövüz-bulaq kənd 2 sayılı məktəbin müəllimi.

Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi mü-kəmməl məktəblə və yüksək səviyyəli təhsillə bağlıdır. Müstəqil ölkəmizin sa-bahı onun təhsil sistemini dünya stan-dartları səviyyəsində yenidən qurmağı zərurətə çevirib. Son illərdə təhsil sa-həsində aparılan məqsədyönlü islahat şa-girdlərin bilik və bacarıqlarının dünya təhsil sistemində cavab verməsi istiqamə-tində ilkin addımların atılmasına imkan vermişdir. Bu da həqiqətdir ki, dünya büt-ün sahələr üzrə durmadan dəyişir, inki-şaf edir. Bu dəyişmənin önündə isə təbii ki, gənc nəslin yetişdirilməsi durur.

Bu gün gənc nəslin tərbiyə edilməsi üçün hər bir müəllim aşağıdakı şərtləri diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

1. Müəllim-şagird münasibətlərinin yüksək səviyyədə təmin edilməsi.

2. Yeni təlim metodlarının tətbiqi.

3. Təlim prosesində yeni iş üsulların-dan istifadə.

Əgər biz bu gün qabiliyyətli, yüksək intellektual səviyyəli, insanların yetişdiril-məsindən söhbət açırsaq, bunu dünən-ki məktəbin ölçüləri çərçivəsində həyata

keçirə bilmərik. İndi müəllimin qarşısında duran başlıca vəzifə: təlim-tərbiyə pro-sesinin keyfiyyətliliyinə nail olmaq, şa-girdləri yeni təlim materialları ilə təmin etmək və onlarda təfəkkür müstəqilliyini formalaşdırmaqdır. Bu gün təhsil əsrinin "keyfiyyət" ilində müəllimlərin hər bir der-si şagird üçün dünyaya açılan nurlu bir səhər olmalıdır. Bu gün müəllim bilik ve-rəndirsə, şagird onu qəbul edən, yadda saxlayan və tətbiq edəndir. Təlim-tərbi-yədə iki tərəf olur. Onlardan biri təsir göstərən - müəllim, qarşı tərəf isə təsiri qəbul edən - şagirdir. Deməli, biz ilk növbədə təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin in-kişafının və tərbiyəsinin daha düzgün, daha səmərəli əsasları üzərində qurul-ması haqqında etəflı düşünməliyik.

Mənim ilk iş günüm rayon mərkəzin-dən xeyli uzaqda - ucqar bir dağ kəndin-də üç tərəfi meşə ilə, bir tərəfi dağlarla əhatə olunmuş, 170 evdən ibarət bir kənddən başladı. Kənd əhalişi əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. İlk günlərdən hiss etdim ki, XIX əsrdə olduğu kimi, bu gün də kəndin camaatı qızların təhsil al-

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DEDUKTİV METODUN ROLU

**Hacı Bayraməli ASLANOV,
Lerik rayonundakı Anzolu kənd əsas məktəbinin
ali kateqoriyalı müəllimi.**

Xalqımız Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin on illiyini geniş şəkildə qeyd etdi. Müstəqilliyimizin yubileyinə hazırladığımız ərəfədə Azərbaycan Respublikasının prezidenti, möhtərəm Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" verdiyi fərman təhsilimizin, mənəviyyatımızın, mədəni həyatımızın gələcək taleyi ilə bağlı qəbul edilmiş çox mühüm dövlət sənədidir. Çünki hər bir dövlətin milli atributları sırasında onun dili xüsusi yer tutur. Bu mühüm dövlət sənədində Azərbaycan dilinin çoxəsrlik tarixinə böyük diqqət yetirilmiş, dilimizin gələcək inkişafını təmin edən ən mühüm cəhətlər ayrı-ayrı maddələrdə öz əksini tapmışdır. Fərmanın dördüncü maddəsi Azərbaycan dilinin orta və ali məktəblərdə təlimi ilə bağlıdır.

"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman orta məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlər qarşısında daha məsul vəzifələr qoymuşdur. Biz Azərbaycan dilinin dərinə, hərtərəfli mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirməli, təlimin ən mütərəqqi metod və priyomlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa çalışmalıyıq.

İndiki mərhələdə təlimdə ələ metodlardan istifadə olunmalıdır ki, şagirdləri fəallaşdırsın, onları düşünməyə, müstəqil fikir yürütməyə alışdırsın. Çünki təlim prosesi şagirdlərin fəallığı şəraitində təşkil olunursa, humanistləşdir-

mə, demokratikləşdirmə prinsipləri ön plana keçir, uşaqlar müəllimə qarşı tərəf kimi baxır, dərslərin gedişində müəllimin onların yardımına həmişə ehtiyacı olduğunu hiss edir, bundan sevinir və bu işdə fəal iştirak edirlər. Təcrübələr göstərir ki, hər hansı sinifdə şagirdlər lazımi elmi məlumatı almaq üçün müəllimə sual verməyi bacarırlarsa, orada yüksək müvəffəqiyyətin olacağına irəlincədən təminat vardır. Çünki sinif fəaldır, öyrənməyə maraqlıdır.

Dil təlimində şagirdlərin fəallığını təmin edən müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Bunların içərisində deduktiv metodun da öz yeri vardır. Deduksiya latınca "deduktio" sözündən olub, nəticə çıxarmaq mənasını bildirir (ASE. III cild, Bakı, 1979, səh.359). Professor B.Əhmədov deduktiv metoda belə tərif vermişdir: "Şagirdin əvvəllər əldə etdiyi ümumi biliklər zəminində (onlara əsasən) yeni bilik əldə etməsi deduksiya adlanır" (B.Əhmədov "Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları", Bakı, "Maarif", 1974, səh.100-101).

Azərbaycan dilindən keçilən mövzuların xeyli hissəsi bir-biri ilə bağlıdır, bu fənnin təlimində deduktiv metoddan istifadə imkanları genişdir. Yeni bu metod vasitəsilə şagirdlər əvvəllər qazandıqları ümumi biliyin köməyi ilə indi öyrənməyi konkret mövzunun mənimsənilməsi prosesində müəllimin rəhbərliyi altında yeni (xüsusi) bilik əldə edirlər. Dil təlimi ilə məşğul olan alimlərdən professor A.V.Tekuçev (Metodika

niz, zakona görə gerek mən bu saat sizi dustaq edib Qalaya aparam".

Öz vətəninə, torpağına sərbəst yaşaya bilməyən Heydər bəy günahkar sayılır.

Əsərin tədrisinin sonrakı mərhələsində - təhlildə həmin epizodun xatırladılması və Heydər bəyin naçalnikə cavabının ("İxtiyar sənindir, naçalnik") üzərində dayanılması vacibdir. Bu, şagirdlərin müstəqil nəticə çıxarmalarına (Heydər bəyin vətəninə ixtiyar sahibləri yadellilərdir! Heydər bəy mərd və qorxmazdır!) səbəb olur.

Təpşirgin sonuncu sualını da ("Qacaq mal ardınca gedənləri naçalnik hansı şərtlərlə azadlığa buraxdı?") təsadüfi saymaq olmaz. Bu sual komediyanın ideyası — məzmunundakı bir sıra mühüm mətləblərin başa düşülməsinə səbəb olur. Şagirdlərin əksəriyyəti bu sualla bağlı belə fikirdə olur ki, Sona xanımın göz yaşları, yalvarışları naçalnikə təsir edir. Naçalnikin Sonaya dediklərini ("Bax, sənün gözəlliyinə və göz yaşına Heydər bəyi sənənd ayırmadım. Ondan yaxşı muğayət ol, gənə bir sıra iş tutmasın. Ta yuxarıdan cavab gəlincə") xatırladan şagirdlər öz mülahizələrini sübut etməyə çalışırlar.

Şagirdlərimə izah edə bilməyən ki, sualı belə cavablandırmaq yazıçının əsl niyyətinin açıqlanmamasına səbəb olur. Bu mərhələ şagirdləri müstəqil fikir söyləməyə istiqamətləndirmək üçün əlverişli imkan yaradır. Bunun üçün əsərə yenidən və diqqətlə müraciət etməyi şagirdlərdən tələb edirəm.

Budur, şagirdlər naçalnikin yumşalma-sının, "xeyirxahlığının", Heydər bəyin və onun yoldaşlarının "ağır günahından" keçməsinin səbəbini müstəqil aydınlaşdırırlar.

Heydər bəy - Naçalnik, mən hazırım ki, bu təqsirimi öz qanım ilə Dağıstanda padşahın düşmənlərini qabağında yuyam.

Naçalnik (murova) - Vallah, yazığım gəlir bu biçarələri bir-birindən ayırmağa. Görəsən mən bu işi yuxarı bildirəndək bulan zəminə vermək olarmı?

Murov - Olar.

Əsgər bəy - Naçalnik, biz də düşməni qabağında qılınc çalmağa hazırıq.

Naçalnik (murova) - Bulan zəminə ver, ta yuxarıdan cavab gəlin.

Həmkarlarım da etiraf edirlər ki, "Oxuyun. Fikirleşin. Cavab verin" başlıqlı materiallar VIII sinfin dərslərinin ən uğurlu cəhətlərindədir. Digər dərslərdə bu məzmununda materiallar yoxdur və bu, təəssüf doğurur. Həmin materiallar bir neçə cəhətdən faydalıdır. İlk növbədə bədii əsərlərin başa düşülməsinə və onların təhlilinə kömək edir. İkinci tərəfdən şagirdlərin müstəqil düşüncələrinin inki-

şafına şərait yaradır. Doğrudur, dərslərdəki həmin materialların heç də hamısı eyni səviyyədə deyil. Təəssüf ki, onlardan bəziləri çox yığcamdır. Lakin səriştəli müəllim onlardakı fikirləri genişləndirməklə şagirdlərini işlətməyi bacarır. Həmin materiallardan birinə nəzər salaq. Bu materialların hamısında, o cümlədən "Mirzə Səfer" hekayəsi ilə bağlı materialda ələ birinci cümlədən başlayaraq şagirdlərlə səmimi ünsiyyət yaradılır: "Siz ədəbiyyatımızın klassik hekayələrindən birinin məzmunu ilə tanış oldunuz".

Sonra şagirdlərə ustalıqla anladılır ki, əsərin məzmununu bilmək hələ onu dərk etmək deyil: "Mirzə Səferin necə adam olması barədə məlumat alsanız da, bu, ona həqiqi qiymət vermək üçün kifayət deyil".

Bəs nə etmək lazımdır?

Faydalı yol göstərilir: Həm bunu, "e-ləcə də əsərdəki mətnaltı mənalara, yazıçının gizli niyyətlərini başa düşmək üçün mətn üzərində düşünməyin vacibdir".

Mətn üzərində necə düşünmək lazımdır, hansı məsələlərə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur?

Bu da aydınlaşdırılır, şagirdlərə dəqiq istiqamət verilir: "Hekayəni oxuyarkən "Rusca savadı az olduğundan ancaq işi mübəyyizlik idi" cümləsinə diqqət yetirmisinizmi? "Mirzə Səfer və onun kimi yüz-lərlə həmvətənlərimiz nə üçün yalnız dəftərxanalarda kağız üzü köçürməklə məşğul olur, yüksək vəzifələrdə işləyə bilmirdilər? Axı namuslu, vicdanlı Mirzə Səfer xalqına daha çox xeyir verə bilərdi".

Şagirdləri fikri axtarışa təhrik edən suallar məntiqi ardıcılıqla davam etdirilir: "Hekayədə oxuduğunuz - "Mirzəyə hər yerdə ehtiram göstərirdilər" cümləsinin üzərində düşünmüsünüzmü? Mirzəyə ehtiram və hörmət göstərilməsinin səbəbi nə idi?"

Çalışdığı idarəyə işi düşən kəndlilərlə şirin dilə danışan, ümumiyyətlə mülayim xasiyyəti ilə seçilən Mirzə Səferin Həsən ağaya soyuq münasibətinin səbəbini özünü üçün aydınlaşdırmısınızmi?

Həsən ağanın cildən-cildə girməsi, kinli və amansız olması diqqətinizi çəkibmi? Bunu necə sübut edərsiniz?" və s.

Təcrübəmdən bilərəm ki, dərslərdəki bu tip sualların üzərində işləmək o şagirdlərin ürayındandır ki, əqli əməkdən qorxmurlar. Çünki bu suallar bədii mətnin dərin qatlarına nüfuz etməyi, ciddi düşünməyi, müstəqil axtarışlar aparmağı və nəticə çıxarmağı tələb edir. Özlərini belə zəhmətə salmaq istəməyən bəzi şagirdlər isə "Oxuyun. Fikirleşin. Cavab verin" mətnlərinə isti münasibət bəsləmir. Həmin mətnlərin faydasız tədris ilinin əvvəlində ətraflı izah edilməli və bu mətnlərlə işləməyin yolları şagirdlərə tədricən mənimsənilməlidir.

rusскоqo yazıka, Moskva, "Prosveşeniye", 1980,s.62-65), professor B.Əhmədov (B.Əhmədov, A.Rzayev "Pedaqogikadan müəhazirə konspektləri", Bakı, Maarif, 1983, səh.150-151) və başqaları deduksiyanın induksiya (latınca induktio - yönəltmə, sövqetmə mənasını bildirir. (ASE, IV cild, Bakı, 1980, səh.450) ilə həmişə yanaşı olduğunu qeyd edirlər. Onların gəldiyi nəticəyə görə, bəzi mövzuların öyrədilməsində deduksiya, digərlərində isə induksiya aparıcı rol oynayır. Bir qism mövzuların təlimində isə həm deduksiya, həm də induksiya eyni səviyyədə çıxış edir.

Yazının həcmi imkan vermədiyindən biz burada Azərbaycan dili təlimində bəzi mövzuların öyrədilməsində ancaq deduktiv metoddan istifadə barədə söhbət açmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq. Fikrimizi konkret misallar əsasında izah etməyə çalışaq. V sinifdə "Söz yaradıcılığının əsas vasitələri" (§ 27) mövzusunun keçərkən şagirdlər sözlərin quruluşuna görə üç növ olduğunu öyrənirlər. "İsim" bəhsinin tədrisində onların bu sahədəki ümumi biliyi bir az da genişlədir və dildə mühüm yer tutan isimlərin də tərkibinə görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olduğunu dərk edirlər. "Sifətin quruluşca növləri" (§ 57) mövzusu öyrədilərkən şagirdlərin əvvəllər əldə etdikləri biliklərə arxalanmaqla deduktiv metoddan belə istifadə edə bilərlər. Keçmiş dərslərin sorğusu yekunlaşdırıldıqdan sonra şagirdlərə aşağıdakı çalışmanı təqdim edib, yerinə yetirilməsini tələb edə bilərlər.

Çalışma. Aşağıdakı cümlələri oxuyun, sifətləri seçib yazın.

1. Azərbaycan Respublikasının bayrağındakı yaşıl, göy və qırmızı rənglərin hər birinin öz mənası vardır. 2. Xəlid hündürboy, gülerüz, xoşsifət, ürəyiaçız bir cavan

idi. 3. Sənin dostun zərəfatcıl oğlandır. 4. Dekabrın birində güclü qar yağdı, şiddətli külək əsdi.

Çalışma yerinə yetirildikdən sonra şagirdlərlə belə bir sorğu aparırıq:

Müəllim: - Kim yazdıqlarınızın içərisindəki sadə sifətləri söyləyər?

Şagird: - Bu çalışmada qırmızı, göy və yaşıl sözləri sadə sifətlərdir.

Müəllim: - Yazdığınız çalışmada düzəltmə sifətlər varmı? Onlar hansılardır?

Şagird: - Zərəfatcıl, güclü, şiddətli sözləri leksik şəkilçilərlə düzəldiyinə görə düzəltmə sifətlərdir.

Müəllim: - Quruluşuna görə əvvəlkilərdən fərqlənən daha hansı sifətlər vardır?

Şagird: - Hündürboy, gülerüz, xoşsifət, ürəyiaçız sözləri quruluşuna görə mürəkkəb sifətlərdir.

Müəllim: - Yazdığınız çalışmaya görə sifətlərin quruluşca neçə növü vardır?

Şagird: - Yazdığımız sifətlər tərkibinə görə üç cürdür: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

Şagirdlərin söylədiklərinə əlavələr edib göstərirəm ki, düz buyursunuz, bundan əvvəlki "İsim" bəhsində isimlərin tərkibinə görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olduğunu öyrənmişdik. Sifətlər də isimlər kimi quruluşca üç növə bölünürlər.

Göründüyü kimi, keçilən mövzu şagirdlərin fəallığı şəraitində mənimsənilir. Sözlün quruluşca növləri, ismin quruluşca növləri üzrə əldə olunmuş biliklər sifətlərin quruluşca növlərinin mənimsənilməsinə kömək göstərir. Həm də bu zaman deduktiv metodla keçmiş biliklər yada salınır, daha da möhkəmləndirilir.

Sonra şagirdləri dərslərdəki 509 sayılı çalışma üzərində işlədir, 511 sayılı çalışmanı isə evdə icra etməyi tapşırıram.

VI sinifdə "Məchul fəllər" (§ 10) mövzusunun öyrədilməsi

zamanı fəllərarası əlaqədən istifadə etməklə deduktiv metodla mövzusunun mənimsənilməsinə çalışıram. Əvvəlcə lövhədə aşağıdakı sadə tənliyin və tərkibində məchul fəll olan cümlələri yazıram.

$$8 + x = 24$$

1. Payızda yer əkildi. 2. Birdən qapı açıldı.

Azərbaycan dili dərslində lövhədə tənliyin yazılması şagirdlərə maraqlı görünür, onların diqqətini cəlb edir. Şagirdlərlə bu cür sorğu aparırıq.

Müəllim: - Tənlikdəki birinci toplanan neçədir?

Şagird: - Tənlikdəki birinci toplanan 8-dir.

Müəllim: - Tənlikdəki ikinci toplanan hansı ədəddir?

Şagird: - İkinci toplanan x-dir.

Müəllim: - x nə cür ədəddir?

Şagird: - x-in qiyməti məlum olmadığına görə məchul ədəddir.

Sonra şagirdlərdən lövhədəki cümlələrdə işlənmiş fəllərin tərkibinə görə nə cür fəll olduğunu soruşuram.

Şagirdlər həmin fəllərin düzəltmə fəll olduğunu söyləyirlər. Sual-cavabı belə davam etdirirəm:

Müəllim: - Həmin fəllərdə iş gören məlumdurmu?

Şagird: - "Açıldı", "əkildi" fəllərində işi icra edən məlum deyil.

Müəllim: - Biz bu tipdə olan düzəltmə fəlləri mənalara görə nə cür adlandıra bilərik?

Şagird: - Həmin fəllərdə iş gören məlum olmadığına görə onlar məchul fəllərdir.

Beləliklə, bu dərslərdə fəllərarası əlaqədən istifadə yaxşı səmərə verir. Deduktiv metodla altıncıların riyaziyyatdan əvvəllər əldə etdikləri biliyinə əsaslanmaqla yeni mövzu şagirdlərin fəallığı şəraitində mənimsənilir.

Şagirdləri 60 sayılı çalışma üzərində işlətməklə dərslərin möhkəmləndirməyə çalışıram. Bu zaman eyni şəkilçilərlə düzəltən qa-

yıdış və məchul fəllərdəki oxşar və fərqli cəhətlərin şagirdlərin gücü ilə açılmasına, müqayisə edilməsinə səy edə bilərlər.

Azərbaycan dilinin sintaksis kursunda "Tabeli mürəkkəb cümlələr" bəhsini digər mövzularla müqayisədə çətin mənimsənilir. Bu çətin mənimsənilmənin bir sıra səbəbləri vardır. Birincisi, bu bəhsin başqa mövzularla müqayisədə, doğrudan da, nisbətən çətinliyidir. İkincisi, şagirdlərin sintaktik əlaqələr, sadə cümlə, cümlə üzvləri üzrə aldıkları bilikləri unutmaları ilə bağlıdır. Üçüncüsü, şagirdlərdə mürəkkəb cümləni onun sinonimi olan sadə cümləyə çevirmə (və ya əksinə) vərdişlərin zəifliyi və ya yoxluğu ilə əlaqədardır.

Professor A.V.Tekuçev göstərir ki, dərslərin materialı çətin olduqda, hətta müəllimin istiqamətləndirici sualı ilə də şagird lazımı nəticəyə gələ bilmədikdə deduktiv metoddan istifadə edilir (A.V.Tekuçev "Metodika ruskoqo yazıka v sredney şkolə", Moskva, "Prosveşeniye", 1980, s.64).

"Tabeli mürəkkəb cümlələr" bəhsinin tədrisində deduktiv metoddan daha çox istifadə edə bilərlər. Bəhsin tədrisində başlamamışdan əvvəl şagirdlərə tapşırıram ki, sintaktik əlaqələr, sadə cümlə, cümlə üzvləri üzrə aldığınız bilikləri təkrarlayın, çünki bunlarsız tabeli mürəkkəb cümlələri mənimsənməkdə çətinlik çəkəcəksiniz. Həmin bəhs üzrə ilk dərslərdən başlayaraq şagirdlərdə tabeli mürəkkəb cümlələri onların sinonimləri ilə (və ya əksinə) əvəzləmə vərdişlərini inkişaf etdirməyə, möhkəmləndirməyə çalışıram. Bunun vasitəsilə şagirdlərdə cümləqurma bacarığı, üslubi məqamına görə sözdən istifadə etmə imkanları formalaşdırılmaqla bərabər, keçilən mövzuların daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaranır.

Həmin bəhslə bağlı ilk mövzunun tədrisində qeyd edirəm ki, baş və budaq cümlə ifadələri şərti xarakter daşıyır. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki hissələrdən biri digərində buraxılmış üzvün yerində işləyə bilər, ya da izahə ehtiyacı olan sözü əvəz edir. Ona görə də üzvü buraxılan (ya da izahə ehtiyacı sözü olan) cümlə baş, onu tamamlamağa xidmət edən cümlə budaq cümlə adlandırılır.

Fikrimizi "Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr" mövzusu üzrə aydınlaşdırmağa çalışaq. Keçmiş dərslərin sorğusundan sonra şagirdlərdən Həzrət Əlinin tabeli mürəkkəb cümlələr şəklində olan aşağıdakı kəlamlarını sadə cümlələrə çevirməyi tələb edirəm.

1. Ağıllı adam odur ki, işin aqibətini qabaqcadan fikirləşsin. 2. Ədəbin ən yüksək dərəcəsi odur ki, insan özü özündən utansın. 3. İnsanların ən acizi o kəsdir ki, özünə dost tapa bilmir.

Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər mürəkkəb cümləni sadə cümləyə çevirmə əməliyyatında çətinlik çəkirlər. Ona görə də ilk vaxtlarda özüm də onlara kömək göstərir, işin uğurlu nəticələnməsinə çalışıram. Verilən cümlələr bu cür sadələşdirilir:

1. Ağıllı adam işin aqibətini qabaqcadan fikirləşəndir. 2. Ədəbin ən yüksək dərəcəsi insanın özünün özündən utanmasıdır. 3. İnsanların ən acizi özünə dost tapa bilməyəndir.

Sadələşdirilmiş cümlələr sintaktik təhlil edilir. Şagirdlər görürlər ki, mürəkkəb cümlədə asılı tərəf kimi işləyən hissə sadə cümlədə xəbər vəzifəsində çıxış edir. Onlara bildirirəm ki, sadə cümlədə xəbər yerində işləyən hissə mürəkkəb cümlədə xəbər budaq cümləsi adlandırılır. Beləliklə, şagirdlər həmin tipdə olan cümlələrin nə üçün xəbər budaq cümləsi hesab edilməsinin səbəbini öyrə-

nirlər. Onu da qeyd edirəm ki, Azərbaycan dilində xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə çox vaxt baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Ancaq bəzən əksinə də olur, yəni budaq cümlə də əvvəl gələ bilər. Məsələn: Kim biliklidir, olimpiadada qələbə onundur (Olimpiadada qələbə biliklidir).

Azərbaycan dili dərslərində **üslubiyyət üzrə vərdişlərin formalaşdırılması** da həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Ona görə də həmin dərslərdə şagirdlərin diqqətini mürəkkəb cümlələrə və onların sadələşdirilmiş formalarına cəlb edir, hansılarda fikrin daha dəqiq, düzgün, axıcı ifadə olunduğunu soruşuram. Söylədikləri fikirlərə əlavələr edib bildirirəm ki, mürəkkəb cümlələrdə fikir daha dolğun, daha dəqiq, ən incə çalarları ilə lakonik şəkildə ifadə olunmuşdur. Ona görə də hər hansı fikrin izahında çox vaxt mürəkkəb cümlələrə, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlələrə ehtiyac olur. Bu səbəbdən Azərbaycan dilində şifahi danışmaq zamanı və bədii əsərlərdə tabeli mürəkkəb cümlələrdən geniş istifadə olunur.

Buraya qədər qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq, Azərbaycan dili dərslərində deduktiv metoddan istifadə ilə bağlı aşağıdakı qısa nəticələrə gəlmək olar:

1. Əvvəllər keçilmiş materiallara istinad imkanları olduqda dil təlimində deduktiv metoddan istifadə edilməlidir.

2. Bu metoddan istifadə şagirdlərdə fəallığı artırır, onlarda əvvəllər aldıkları biliklərə nəzarət vərdişlərini gücləndirir.

3. Deduktiv metodla təlimdə fəndaxili və fənlərarası əlaqə prinsiplərinin gözlənilməsi təmin olunur.

4. Dil dərslərində deduktiv metoddan istifadə təlimin keyfiyyətini, səmərəliliyini artırır.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN TƏDRİSİNDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

İmran VERDİYEV,

Oğuz rayonundakı T. Babayev adına Yaqublu kənd orta məktəbin müəllimi.

Azərbaycan dilindən sistematik kursun başlıca mövzularından olan tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisində folklor nümunələrindən istifadə dilimizin gözəlliyini, zənginliyini, axıcılığını əyani şəkildə nümayiş etdirir. Şagirdləri dərslərdəki "quru qrammatika və cansız mətnlərdən" (B. Vahabzadə) xilas edir, təlimə müsbət motivlər formalaşdırır, mövzuların tədrisinə şirinlik qatır. Çünki şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri cilalanmış, obrazlı nitq nümunələridir, burada sözün bədii gücü ölçüyəgəlməz dərəcədədir. Ona görə də mən tabeli mürəkkəb cümlənin öyrədilməsində folklor nümunələrindən istifadə edilməsinə diqqətlə yanaşıram.

Mürəkkəb cümlənin tədrisinə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəsi ilə başlayıram. Çünki "Yalnız müqayisə dəqiq, aydın, düzgün bilik verir" (Y.A. Komenski). Bunun üçün aşağıdakı kimi nümunələr seçirəm:

I. 1) Bir balaca boyu var,

Dam dolusu toyu var.

2) Dəyirman bildiyini eyləyir, çaxçax baş ağrıdır.

3) Qazan xan yuxuladı, xorultusundan dağ-daş lərzəyə gəldi.

II. 1) Dişin ağrıyır, çək qurtar,

Qonşun pisdir, köç qurtar.

2) O kimdir ki, çıxdı Turun dağına.

3) O zaman ki gəldim sizə,

Mail oldum ala gözə.

Cümlələr ifadəli şəkildə oxunduqdan sonra sintaktik təhlilə cəlb olunur. Birinci nümunədəki cümlələrin tabesiz, ikinci nümunədəki cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlələr olduğu əsaslandırılır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tabelilik əla-

qəsi ilə bağlanan sadə cümlələrdən əmələ gəldiyi açıqlanır. Həmin sadə cümlələrdən birinin müstəqil (baş cümlə), digərinin asılı (budaq cümlə) olduğu qeyd edilir.

"Baş cümlə" və "budaq cümlə" məfhumlarının öyrədilməsi üçün yeni nümunələrə müraciət edirəm. Bu zaman budaq cümlələri müəyyən etmək üçün sintaktik suallardan bir vasitə kimi istifadə etməyi təklif edirəm. Məsələn:

1. İgid odur (kimdir?), yaman günə dayansın.

2. Ay həzarat, bir (hansı?) zaman gəlirdir,

Ala qarğa şux tərənə bəyənəmiz.

3. Gedərəm (hansı şərtlə?), gədən olsa,

Göz yaşım silən olsa.

Çiçək olub açılam (hansı şərtlə?), Dərdimi bilən olsa.

Tələb edirəm ki, 1-ci və 2-ci cümlələrdəki budaq cümlələri tərkib şəklində baş cümlələrdə cümlə üzvləri yerində işlətsinlər. Beləliklə, şagirdlər baş və budaq cümlələrin sintaktik rolunu cilalanmış nitq nümunələri üzərində müşahidə edir, onları müəyyənləşdirməyi öyrənirlər.

Budaq cümlələri baş cümlələrə bağlayan vasitələrdən söz açarkən yenə folklor nümunələrindən istifadə etməyə çalışıram. Aşağıdakı tipdə nümunələr üzərində iş təşkil edirəm:

I. Koroğluya aydın idi ki, Dəmirçioğlunun başında bir iş var.

Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu.

II. Əzizim sinə dağlar,

Xalların sinə dağlar,

Gözəllərdə qaydadır,

Üz pörtər, sinə bağlar.

Adam var, başına səpəsen güllər,
Adam var, gözüne çəkəsen millər.

III. Hər nə vaxt ki Toqata gəldin,
atın üzəngisini özüm basıb səni
ona mindirəcəyəm.

Harda jördün dəviş, orada olar
nikbet iş.

IV. Hərə bir sap versə, çıpağa
köynək olar.

Dedimmi, işləməyən dişləməz.

Cümlələrin təhlili nəticəsində
şagirdlər görürlər ki, I nümunədəki
budaq cümlə baş cümləyə tabellik
bağlayıcıları, II nümunədə intonası-
ya, III nümunədə bağlayıcı sözlər-
lə, IV nümunədə isə -sa, -çə şəkil-
çisi və -mı, -mi, -mu, -mü ədati ilə
bağlanmışdır.

Baş cümlələrdə işlənən əvəz-
lik-qəliblərin rolu haqqında da bu
cür nümunələr əsasında məlumat
verirəm.

Şagirdlərə izah edirəm ki, mü-
rəkkəb cümlələrin (o cümlədən ta-
beli mürəkkəb cümlələrin) forma-
laşmasında intonasiya mühüm rol
oynayır. İntonasiyanın rolunu açıq-
lamaq üçün belə nümunələrdən
faydalanıram:

1. Getdim, gördüm, bir dərədə
bir bərbər o biri bərbəri bər-bər bə-
yirdir.

2. Yar yanında günahkaram,
Doğru sözüm yalan oldu.

3. Qorxuram cavan ölüm
Yar gözü yaşdı qala.

Cümlələrin intonasiyası üzə-
rində iş apararaq aydınlaşdırıram
ki, hər üç tabeli mürəkkəb cümlə-
də tabelilik intonasiyası mövcud-
dur. Onları təşkil edən birinci
cümlələrin sonunda səs tonu yük-
səldilir, yarımçıq fasilə edilməklə
fikrin tamamlanmadığı nəzərə
çatdırılır.

Budaq cümlələrin növlərinin
tədrisi zamanı onların bəzisinin
baş cümlədəki müəyyən üzvü
əvəz etdiyini, bəzisinin baş cümlə-
də işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan
üzvü izah etdiyini, bəzisinin də baş
cümlədəki fikrin şərtini, baş cümlə-

dəki fikrin başqa fikrə qarşı qoyul-
duğunu aşağıdakı folklor nümunə-
ləri ilə açıqlayıram:

1. Hər kim ki zəhmət çəkir, zillət
çəkməz.

2. Ərzurumun gədiyinə varanda,
Onda gördüm birəm-birəm qar
gəlir.

3. Gəlin var, nəhs deyəndi,
Gəlin var, pis deyəndi.

4. Gecə-gündüz duam budur
tanrıma,

Nola səni sala bir gūzarıma.

5. Elə get, elə gəl bağ bərəsindən
Bülbüllər hürküşüb gül inciməsin.

6. Hara mıx çalırımsa, ora zən-
bilini asır.

7. Arxı vurun, suyu gəlsin dərinəndən.

8. Abır istəsən, çox demə, sağ-
lıq istəsən, çox yemə.

9. Hamı bilir ki, Şirvan çuxurdadır.

10. Yüz il keçsə, əlim səndən
üzməyəm,

Çəksələr dilimdən dara, Bəyis-
tan!

Bunlarla yanaşı, dərslərdə tər-
kibində tabeli mürəkkəb cümlələr
olan folklor mətnləri üzərində iş
təşkil edir, müvafiq nümunələr
seçməyi tapşırır, müstəqil işlər
(tabeli mürəkkəb cümlələri seç-
mək, onların intonasiyasını aydın-
laşdırmaq, baş və budaq cümlə-
ləri müəyyən edib altından xətt
çəkmək, budaq cümlənin növünü
və funksiyasını müəyyən etmək,
onları baş cümləyə bağlayan va-
sitələri, əvəzlik-qəlibləri müəy-
yənləşdirmək və s. tapşırır, sin-
taktik təhlillər aparmağı, bir sin-
taktik quruluşu başqası ilə (sin-
taktik sinonimlərlə) əvəz etməyi
tələb edirəm.

Bir daha qeyd etmək istəyirəm
ki, şagirdlərə gözəl nitq mədəniy-
yəti aşılamaq, onlarda ana dilinə,
şifahi xalq ədəbiyyatına məhəbbət
hissi formalaşdırmaq üçün folklor
nümunələrindən istifadə ən gözəl
vasitədir. Amma bu işlər müəllim-
dən dərin bilik və xüsusi hazırlıq tə-
ləb edir.

ŞƏKİLÇİLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI QRAMMATİK OYUNLARDAN İSTİFADƏ

Hüseyn ŞAHBƏNDƏYEV,
Abşeron rayonu, Aşağı Güzdək qəsəbəsindəki
S. Əzizov adına orta məktəbin müəllimi.

Uzun müddətdir ki, morfologiya
üzrə orta məktəbdə öyrənilməsi nə-
zərdə tutulan mövzuların böyük bir
qismi V - VI siniflərdə tədris olunur.
Son dövrlərdə ictimaiyyətdə belə bir
rəy formalaşmış ki, şagirdlərin təlim
marağı azalır, bilik səviyyəsi aşağı
düşür və s. Belə bir narahatlıq doğu-
ran vəziyyətdə necə edəsən ki, V si-
nif şagirdi üçün onsuz da çətin olan
həmin problem öz həllini tapsın? Bu
kimi suallar valideynləri də, müəllim-
ləri də təhsil problemləri ilə məşğul
olan digər şəxsləri də çox düşündür-
ür. Əslində bu narahatlıq təbii, çünki
təhsilə laqeydlilik cəmiyyətə ol-
duqca aşındırıcı təsir göstərir. Həmin
təsirlərdən xilasedici vəzifəni isə ilk
növbədə müəllimlər yerinə yetirməli-
dirlər. Hər bir müəllim dərs dediyi şa-
girdlərin xarakterinə dərinəndən bələd
olmaqla elə müxtəlif yollar axtarıb
tapmalıdır ki, bunun sayəsində dərs
şagirdlər üçün maraqlı və cəlbedici
məşğələyə çevrilsin.

Mən çıxış yollarından birini möv-
zuların bir çoxunun tədrisi zamanı
oyun - yarış modelinin tətbiqində
görürəm. Təcrübə təsdiq edir ki, V -
VI siniflərdə şəkilçilərin öyrədilmə-
sində bu, çox yaxşı nəticə verir.

Məlumdur ki, V sinif şagirdlərində
dördillik ibtidai təhsil pilləsindən gə-
lən xarakterik pedaqoji - psixoloji əla-
mətlər heyli müddət davam edir. Bu
siniflərdə şagirdlər ayrı - ayrı fənləri
tədris edən müəllimlərlə IV sinifdəki
onlara dərs verən "öz müəllimləri" nin
dəst - xətti arasında fərqlər gördükdə
bir müddət çəşqinlik içərisində qalır
və bu, onların təlim əməyinə mənfəi
təsir edir. Bu zaman dərslərin oyun -
yarış modeli ilə qurulması qızğın dis-
kussiyalar yaradır. Belə mübahisələr
nəticəsində şagirdlər əzbərçilik yolu

ilə deyil, daha çox təfəkkürün inkişafı
sayəsində az vaxt içərisində bu və
ya digər qrammatik məlumatları
asanlıqla mənimsəyirlər.

V siniflər üçün "Azərbaycan dili"
dərsliyində "Fonetika", "Leksikalogi-
ya", "Söz yaradıcılığı" bölmələri bü-
tövlükdə, "Morfologiya" bəhsinin isə
qismən öyrədilməsi nəzərdə tutulur.
Bu qədər məlumatı mənimsəmək V
sınıf şagirdi üçün olduqca çətindir.
Gəlin, müşahidə edək: 2001 - ci ildə
TQDK tərəfindən çap edilmiş "Abitu-
riyent" jurnalında ("Azərbaycan dili", I
hissə, "Abituriyent" 2001 xüsusi bu-
raxılış) 88 səhifəlik testlər bankının
59 səhifəsində test tapşırıqları məhz
V sinfin Azərbaycan dili dərsliyinin
materialları əsasında. Bu, həmin
jurnalda testlərin ümumi sayının
təqribən 67% - i deməkdir. Üstəlik,
dərslikdə verilmiş sırf nəzəri məlu-
matlar: hər bir nitq hissəsinin özünə-
məxsusluğu, sözdüzəldici şəkilçilər
çoxluğu, qrammatik kateqoriyalar,
şəkilçilərin sinonimlik və omonimlik
xüsusiyyətləri və s. öyrənilməlidir. V
sınıfdə oxuyan şagird tövsiyə olunan
materialları tələb olunan şəkildə öy-
rənə bilsə, təxminən filoloq - tələbə-
nin ali məktəbdə müvafiq bölmələr-
dən öyrənməli olduğu qədər məlu-
mata yiyələnə bilər. Göründüyü ki-
mi, çox ağır yükü və əlavə şərhə
ehtiyac yoxdur. Gələcəkdə həmin
nöqsanlar nəzərə alınmaqla V sinfin
"Azərbaycan dili" dərsliyi də, planlaş-
dırma da xeyli yüngülləşdirilməlidir.

Mövcud vəziyyətdə isə ağırlıq,
şübhəsiz ki, şagirdlərlə bərabər, hə-
min siniflərdə dərs deyən müəllimlə-
rin üzərinə düşür. Odur ki, mən yeri
gəldikcə, şagirdləri rəqabətə alışdır-
maq, nəzərdə tutulmuş mövzuları ya-
rış təşkil etməklə öyrətməyə üstünlük

verirəm. Həmin üsul xüsusilə şəkilçilərin mənimsənilməsinə xeyli asanlaşdırır. Məsələn, "Düzəltmə isimlərin əmələ gəlməsi" mövzusunun sonuncu saati zamanı əvvəlcə sinfə frontal suallarla müraciət edirəm:

M. - İsim düzəldən şəkilçilər hansı qruplara bölünür?

Ş. - Düzəltmə isimlər həm isimlərdən, həm də fellərdən əmələ gəlir.

M. - Kim isimdən düzəldən şəkilçiləri yazı taxtasında yazar?

Yazı taxtası 4 bərabər hissəyə bölünür. İki nəfər - biri isimdən düzəldən şəkilçiləri, digəri belə düzəltmə isimləri yazmağa başlayır. Yəni sinfə sualla müraciət edirəm:

M. - Bəs fəldən düzəldən şəkilçiləri kim yazar?

Şagirdlərdən iki nəfəri yuxarıdakı qayda üzrə şəkilçiləri və onların vasitəsilə əmələ gəlmiş sözləri yazırlar. Digər şagirdlər yazanları həyəcanla izləyirlər. Səhvə yol verən şagirdi onlardan biri əvəz edir....

Şəkilçilər yazılıb qurtardıqdan sonra şagirdlərin fəal iştirakı ilə yoxlanılır. Sonra "Söz yarış" və ya "Kim kimi susduracaq?" oyunu başlanır. Lövhenin qarşısına çağırılmış iki nəfər şagird həmin şəkilçilərin köməyi ilə düzəlmiş sözlərə aid misallar söyləyirlər. Təkrarə yol verən və cavab tapmaqda acizlik göstərən şagird məğlub hesab olunur.

Təcrübəmdən yəqin etmişəm ki, ardıcıl olaraq belə yarış - dərslərin iştirakçısı olduqdan sonra şagirdlərin oxumaq həvəsi xeyli artır. Hətta ən zəif şagirdlər də həmin oyun - dərslərin iştirakçısı olmaqdan ötrü fəallıq göstərirlər. Belə dərslərdə müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə düzələn sözlərin düşünlüb tapılması bir tərəfdən şagirdin təfəkkürünü inkişaf etdirir, digər tərəfdən isə onlar dilimizin zənginliklərinə bələd olurlar. Nəhayət, şagirdlərin lügət ehtiyatına yeni-yeni sözlərin daxil olması hesabına nitqləri zənginləşir.

Əlbəttə, bütün mövzuların tədrisi zamanı oyun - dərslərin təşkili şagirdlər üçün darıxdırıcı və cansıxıcı

dır. Ardıcıl olaraq eyni üsuldan istifadə ilk məşğələlərdə səmərəli görünməyə də, get - gedə şagirdlərin diqqətini o qədər də cəlb etmir. Odur ki, hər bir müəllim yeni - yeni yaradıcılıq axtarışları ilə şagirdləri cəlb etməlidir. Mən həmin vəziyyətlə üz - üzə gəlməmək üçün digər vasitələrdən də istifadə edirəm. Gəlin, bu cür tədbirlərin birini də nəzərdən keçirək!

Sinifdə oxuyan şagirdlərin təlim marağı, mənimsəmə qabiliyyəti nəzərə alınaraq hər biri 2-3 nəfər olmaqla "fəal cütlük" və ya "fəal üçlük" müəyyənləşdirirəm. Əvvəlcədən hər iki və ya üç şagirdi elə seçirəm ki, onların bir-birindən köçürmək imkanı olmasın. Şagirdlərin qruplaşdırılmasına müvafiq olaraq "zəif", "orta" və "çətin" tipli hazır kartoçkaları qruplara paylayıram. Cavabların yazılı hazırlanmasını tələb edirəm. Şagirdlərin fəallığını təmin etdikdən və onlar arasında rəqabət yaratdıqdan sonra və bərabər ballar olduqda birinciliyin ikinci turu keçirilir. Məsələn, həmin oyun "Düzəltmə fellərin əmələ gəlməsi" mövzusunun ayrılmış sonuncu dərslər saatında tətbiq olunduqda maraqlı doğurur.

Məlumdur ki, fel düzəldən şəkilçilər iki qrupa bölünür: a) Başqa nitq hissələrindən fel düzəldənlər; b) Fəldən fel düzəldənlər. I qrupa - la2; - lan2; - laş2; - al2; - ar2, II qrupa isə - il4; - in4; - iş4; - dir4 şəkilçiləri daxildir.

Zəif oxuyan şagirdlərdən ibarət qrupa belə tapşırıq verilir:

1. Başqa nitq hissələrindən fel düzəldən şəkilçiləri yazın.

2. Verilmiş fellər hansı nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir? Yağ-la(maq); işlə(mək); bollaş(maq); çoxal(maq); göyər(mək).

Nisbətən yaxşı oxuyanlar üçün bir qədər fərqli suallar verirəm:

1. Verilmiş fellərdən neçəsi başqa nitq hissələrindən düzəlmişdir? Gəzişmək, ağarmaq, döyüşmək, sarılmaq, daranmaq.

2. Sifətdən və fəldən düzələn fellərə aid misallar yazın.

Yüksək nəzəri hazırlıq nümayiş etdirən şagirdlərə isə daha əhatəli cavab tələb edən suallar vermək məqsədəuyğundur:

1. Fel düzəldən şəkilçilərin hər birinə dair misallar yazın;

2. Verilmiş fellərdən hər birinin hansı nitq hissələrindən əmələ gəldiyini göstərin: təmizləmək; gizlənmək; gücsüzləşmək; bağışlamaq; düzəldilmək.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, əvvəlki iki suallar blokuna nisbətən sonuncu blok bilərəkdən bağışlamaq kimi quruluşca sadə fel də daxil edilmişdir. "Fəal üçlüyə" daxil olan şagirdlər belə çalışmalar üzərində işləyərkən o qədər də çətinlik çəkmədiklərini nümayiş etdirirlər.

Oyunun nəticələri elan olunarkən sinifdə işgüzar canlanma yaranır. Bu zaman yaranacaq səs - küydən narahat olmağa dəymir, çünki şagirdlər belə məşğələlər zamanı o qədər sərbəst olurlar ki, onlar az qala dərslərdə olduqlarını unudurlar.

Lakin müəllim şagirdləri hay-küçülükdən uzaqlaşdırmağa çalışmalı, onlarda mübahisə mədəniyyəti formalaşdırmağa, şüurlu şəkildə fəallığı artırmağa da fikir verməlidir. Çünki həmin cəhətlər məşğələnin tərbiyəedici funksiyasının mühüm bir hissəsini təşkil edir. Mən bu cəhəti də belə məşğələlərdə diqqət mərkəzində saxlayıram.

Şəkilçilərin tədrisi zamanı istifadə edilməsi məqsədəuyğun olan daha bir oyunu nəzərdən keçirək. Tutaq ki, "Sifət" bəhsinə aid şəkilçilərin mənimsənilməsi ilə bağlı iş aparırıq. Bunun üçün sinfə suallarla müraciət edirəm.

M - Uşaqlar, sifət düzəldən şəkilçilər hansı qruplara bölünür?

Ş - Hansı nitq hissəsindən düzəlməsinə görə sifətlər iki cür olur: isimdən sifət düzəldənlər; fəldən sifət düzəldənlər.

M - Gəlin, bu barədə yoldaşlarınızın cavablarını dinləyək. Əsmər I qrupa dair şəkilçiləri söylədikcə Arif onlara aid misallar göstərəcək

dir. Səhvə yol verəni siz əvəz edə bilərsiniz.

Beləliklə, dərslər qızgın oyuna çevrilir. Hamı iştirak etmək, öz bildiklərini söyləmək istəyir. Bəzi şagirdlər sanki yuxudan ayılırlar. Leksik şəkilçilər üzərində iş başa çatdıqdan sonra sifətin müqayisə dərəcələrini əmələ gətirən şəkilçilərin üzərində bu qaydada iş davam etdirilir.

Bu cür məşğələlər daha çox birləşmələrin möhkəmləndirilməsi məqsədi daşıyır. Ona görə də fənlərarası əlaqə, kitab üzərində iş, integrativ dərslər metodları və s. üsullarla qarşılıqlı şəkildə tətbiq olunur. Məsələn, hər hansı nitq hissəsinə dair şəkilçiləri üzrə şagirdlərin biliyini üzə çıxarmaq üçün "Ədəbiyyat" dərslərində müvafiq səhifədən və ya abzasdan şəkilçiləri seçmək və onları növlərinə görə xarakterizə etmək tələbi qoyulur. Burada şagirdlər bir tərəfdən qrammatik tapşırığı yerinə yetirirlər, digər tərəfdən isə mətn üzərində iş aparmaqla müşahidə verdiyi qazanırlar. Məsələn, "Mənsubiyyət şəkilçiləri" mövzusunun M. Arzın "Müharibə olmasın" şeri üzərində iş aparmaqla möhkəmləndirən şagird həm bilavasitə öz axtarışlarının, həm də şerin təsiri nəticəsində həmin şəkilçiləri həmişəlik öz yaddaşına həkk edir. Belə çətin zəhmətlə qazanılanlar isə asanlıqla unudulmur.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində şəkilçilərin mənimsənilməsinin xeyli rəngarəng iş üsulları vardır. Hər bir müəllim öz dərslərində uşaqların səviyyəsinə, marağına və meylinə müvafiq yollar aramaqla həmin mövzuları asanlıqla mənimsədə bilər. Biz yuxarıda bu vasitələrin bəzilərini toxunduq. Güman edirəm ki, söylənilən fikirlər həmkarlarımdan da maraqlına səbəb olacaqdır. Çünki belə məşğələlərdə hər hansı şəkilçini öyrənən şagird onu heç vaxt unutmur, həm morfoloji təhlil zamanı, həm də təkrar dərslərdə yüksək bilik və bacarıq nümayiş etdirir.

BƏZİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KONSTRUKSİYALARININ ÖYRƏDİLMƏSİ

Nəriman ABDULOV,

Bakının Suraxanı rayonundakı 282 sayılı məktəbin müəllimi.

Tabeli mürəkkəb cümlə bəhsini öyrənərkən şagirdlər bu konstruksiyaların quruluşunu, onun komponentləri olan baş və budaq cümlələri, bunları bağlayan vasitələri, baş cümlədə qəlib və qarşılıq bildirən sözlərin növünü müəyyənləşdirməyi, budaq cümlənin növlərini fərqləndirməyi, nitqde tabeli mürəkkəb cümlələrdən və onların sintaktik sinonimi olan sadə cümlələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Dilimizdə tabeli mürəkkəb cümlənin on beş növü işlənməkdədir. Məlum olduğu kimi, budaq cümlənin növləri cümlə üzvlərinə (baş və ikinci dərəcəli üzvlər) əsaslanır. Bunlardan ikisi - zərflik budaq cümlələrinə daxil edilən dərəcə və nəticə budaq cümlələri barədə bir qədər ətraflı. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinə çox yaxın olan (dərslidə nümunələr qarışıq verilmişdir) dərəcə budaq cümləsi baş cümlədəki sifət və zərflə ifadə olunan üzvlərə aid olduqda əlamətin, feli xəbəyə aid olduqda isə hərəkətin dərəcəsini bildirir. **Məsələn:** 1. *Nitqi elə rəvan idi ki, dinləyənləri heyran qoyurdu.* 2. *Elə inamla danışdı ki, heç kəsde şübhə oyatmırdı.* 3. *O qədər kövrəldi ki, göz yaşlarını saxlaya bilmədi.* (Danışığından). Birinci və ikinci misalda budaq cümlə baş cümlədəki əlamətin, üçüncüdə isə hərəkətin dərəcəsini bildirir.

Nəticə budaq cümləsinin cümlə üzvü qarşılığı olmamasına baxmayaraq, səbəb budaq cümləsi kimi, o da səbəb zərfliyinə əsaslanır. Bəs onları necə fərqləndirməli?

Nəticə budaq cümlələri canlı danışıda daha çox işləndiyi üçün bayatılardan bəzi nümunələri nəzərdən keçirək.

1. *Vəfali dostu gördüm, Ürayim təzaləndi.*
2. *Can məndə qərar tutmur, Göndərim səndə qalsın.*
3. *Gördü güllər dənilib, Dərdə boyandı bülbül.*
4. *Yenə gördüm üzünü, Dilim dolaşdı, neynim?*

İntonasiya ilə bağlanan bu nümunələrdə ikinci komponentdən, yəni budaq cümlədən əvvəl "buna görə də, ona görə də" nəticə bağlayıcılarını, yaxud "nəticədə" sözünü artırmaq olar.

Professor Q. Kazımov "Müasir Azərbaycan dili sintaksis dərslində" yində nəticə budaq cümlələri barədə maraqlı fikirlər irəli sürür. O yazır: "Adətən, nəticə səbəbdən sonra gəlir və nəticə budaq cümləsi bu ardıcılığı düzgün ifadə edir. Bütün əvvəlki tabeli mürəkkəb cümlə növlərindən fərqli olaraq, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri sadələşdirərkən baş cümləni tərkib şəklinə salmaq lazım gəlir".

Baş cümləsində "elə" sözü işlənən nəticə budaq cümlələri zahirən xəbər, təyin, tərzi-hərəkət və dərəcə budaq cümlələrinə çox bənzərsə də, bunları fərqləndirmək çətin deyildir. Burada budaq cümlə "elə" sözünün məzmununu açmağa xidmət etmir, sadəcə olaraq, baş cümlənin ümumi məzmunundan çıxan nəticəni ifadə edir. Belə cümlələri sadələşdirdikdə baş cümlə ("elə" qəlibindən asılı olmayaraq) səbəb zərfliyinə çevrilir. Məsələn:

1. *Elə dərdə düşdüm ki, Döndüm üzdən, irəngdən* (Dərdə düşdüyüm üçün üzdən, irəngdən döndüm).
2. *Elə qaş-qabaq tökdü,*

Yaradan dada gəldi (Qaş-qabaq tökdüyü üçün yaradan dada gəldi).

Baş cümləsində müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işlənən sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə yaranan nəticə budaq cümlələri:

1. *Lalənin dərdi nədir? Köksündəki dağa bax.*
2. *Mən sənə nə dedim ki, Tər göründü ağ üzde.*
3. *Qürbət necə dərdi ki, Qəlb ondan xilas olmaz*

Sual əvəzlilikləri birinci cümlədə xəbər, ikincidə tamamlıq, üçüncü cümlədə isə təyin vəzifəsində işlənməmişdir.

Tərkib hissələri sadə quruluşlu olan cümlələrlə yanaşı, komponentlərindən biri, yaxud hər ikisi mürəkkəb quruluşa malik qarışıq tipli cümlələr də dilimizdə geniş yayılmışdır. Əsasən iki tərkib hissədən ibarət tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr sadə quruluşlu hesab olunur. Bəzən tərkib hissələr üç, dörd, beş və daha çox ola bilər. Məsələn: *"Bəli, nişan qoyuldu, kəbin kəsildi, toy tədarükü görüldü, qonaqlar çağırıldı, plov qazanları asıldı və cahil-cuhul xalamdan bixəbər gedib çalğıçı da gətirdilər"*. (C. Məmmədquluzadə).

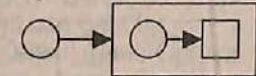
Bu, altı tərkib hissədən ibarət sadə quruluşlu ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Belə cümlələri mürəkkəb quruluşlarla qarışdırmaq olmaz. Mürəkkəb quruluşlu cümlələrə aid dərslidə üç çalışma (519, 520 və 521) verilmişdir. Buradakı cümlələrin, demək olar ki, hamısı komponentlərindən biri - baş cümlə qütbü sadə, budaq cümlə qütbü isə mürəkkəb cümlə şəklində olanlardır. Məsələn: *"Anam deyir ki, hansı evdə göyərçin yuva qurub bala çıxarsa, o eve xöşbəxtlik gələr"*. (M. İbrahimov). Bu cümlənin sxemi belədir:

Lakin baş cümlə qütbü və eyni zamanda hər iki komponenti mürəkkəb quruluşlu cümlələrin də zəngin modelləri olduğunu nəzərə alıb, onlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

- Sizə gəlləm,
Sürmə çək gözə, gəlləm.
Yüz il də zindan çəksəm,
Qurtarsam, sizə gəlləm.*

Əvvəlcə təkkomponentli budaq cümlə (Yüz il də zindan çəksəm), sonra isə budaq cümlə və baş cümlədən ibarət iki komponentli baş cümlə qütbü (Qurtarsam, sizə gəlləm) işlənilib. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümlə qütbü şərt budaq cümləsi şəklindədir. Sxemi belədir:

Yeri gəlmişkən, bir məsələyə də öz fikrimi bildirmək istərdim. Bu bayatı testləşdirilib. (Test bankı, II hissə, səh. 64, test № 314) Amma nədənsə "də" ədatı ixtisar edilmişdir. Qarşılaşdırma budaq cümləsində "da, də" ədatının ixtisarı cümlənin bədii gücünü, emosionallığını zəiflətməklə yanaşı, fikir aydınlığına da təsir göstərmişdir. Doğrudur, bu ədat işlənməyə, yaxud ona sinonim olan digər bağlayıcı vasitələrlə ("nə qədər, hər nə qədər, hərçənd" bağlayıcı sözləri, -sa, -sə şəkilçisi, belə ədat) əvəz oluna bilər. Konkret olaraq bu test tapşırığında şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrini müqayisə etmək məqsədilə aparılan "mürəkkəbləşdirmə" əməliyyatı, bizcə, qüsurludur. Abiturient üzərində eksperiment iddialığından irəli gələn belə test nümunələri, təəssüf ki, az deyildir.

Ümumyyətlə, bu tipli konstruksiyalar məişət üslubunda və bədii üslubda sıx işlənilir. Təkkomponentli budaq cümlə qütbü həm əvvəldə, həm də axırda işləne bilər:

1. Dağ olsan da, sən dağlara arxalanmasan,
Parça-parça sovuracaq səni küləklər. (S.Vurğun).

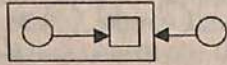
2. Yağdan qüvvət alıb yansa da çıraq,

Çox olsa, çırağı söndürəcək yağ. (N.Gəncəvi).

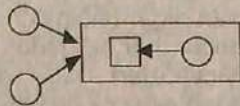
3. Məni yelkən kimi qərq etsə də deryada zaman,

Vurğun öldü deməyin, bir əbədi sənəti var. (S.Vurğun).

Birinci və ikinci cümlənin sxemi eynilə yuxarıdakı kimidir. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin şərt budaq cümləli ikinci qütbü axırda işlənməmişdir. Üçüncü cümlədə isə əksinə, iki komponentli baş cümlə qütbü əvvəldə, tək komponentli budaq cümlə sonunda işlənilib. Bu, səbəb budaq cümləsidir. Sxemi belədir:

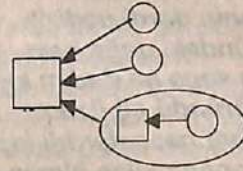

Hər iki qütbü mürəkkəb quruluşlu olan cümlə tiplerinə də mətn-də tez-tez rast gəlmək olar. "Və əgər keçən vaxtlarda mənim başıma gələn qəzavü qədəri nağil eləsəm və siz də hövsələ ilə oxuyub başa çıxsanız, o vədə görürsünüz ki, dustaqqanadan qorxmağa mən çox haqlıyam". (C.Məmmədquluzadə).

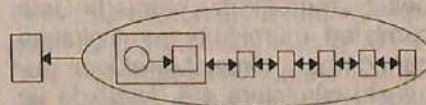
İki şərt budaq cümləsi paralel şəkildə baş cümləyə bağlanmışdır. Baş cümlə qütbü tamamlıq budaq cümləsi quruluşundadır. Sxemi yuxarıda göstərildiyi kimidir. Dərslərdəki 564 -cü çalışmada mürəkkəb quruluşlu iki cümlənin sxemini qurmaq tələb olunur. Maraqlı quruluş modeli olan cümlələrdən biri belədir: "Mənə isə ona görə belə deyirdilər ki, kitaba, dəftərə çox həvəsim var idi, əlifbanı öz-özü-

mə öyrənmişdim, əlimə keçən kitabları bir nəfəsə oxuyurdum, böyükklər oturub - dururdum, bəzən elə hadisələr uydurub danışırdım ki, böyükklər mat qalırdı". (Elçin). Cümlənin sxemi:

Əvvəl gələn hissə tək komponentli baş cümlə, paralel birləşən üç səbəb budaq cümləsinin sonuncusu təyin budaq cümləsi əsasında qurulmuşdur.

Budaq cümlə qütbü daha mürəkkəb quruluşlu ola bilər: "İndi dünyada qayda belədi ki, birisi ucadan alçağa yənə, dövlətliklərdən kasıblığa düşsə, söhbəti həmişə aparıb çıxardacaq keçən günlərinə: ay mənim atam belə, anam belə, dövlətimiz bu qədər idi, imarətimiz bu cür idi, hörmətimiz bu həddə idi". (C.Məmmədquluzadə). Burada baş cümlə sadə, xəbər budaq cümləsi isə qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlə quruluşundadır. Ümumilik bildiren hissə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, aydınlaşdırıcı hissə zaman əlaqəsi ilə birləşmiş beş sadə cümlə şəklindədir. Sxemi belədir:

Mürəkkəb konstruksiyalar üzərində bu istiqamətli iş əsasən seçmə fənn məşğələlərində, təmayül siniflərdə aparıla bilər. Yeni "Azərbaycan dili" programında da mətn-də müxtəlif növ və mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələri tapıb göstərmək bacarıqlarının formalaşdırılması diqqət mərkəzindədir.

"ANA DİLİM - MƏNƏVİYYATIM" - ƏDƏBİ-BƏDİİ KOMPOZİSIYANIN QISA SSENARİSİ

Səliqə-səhmanlı məktəb zalında xeyli adam yığılıb. Bu gün burada ana dilimizə həsr edilmiş maraqlı bir tədbir keçirilir. Bir azdan hamı ayağa qalxır. Maqnitofonda Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni səsləndirilir. Sonra dilimiz haqqında mahnı oxunur. Aparıcılar səhnəyə daxil olurlar.

I aparıcı: - Çox hörmətli qonaqlar, əziz müəllimlər, sevimli məktəbli dostlar! Sizi ürəkdən salamlayır, hamınıza "xoş gəlmisiniz" deyirik.

II aparıcı: - Məqsədimiz sizə ana dilimiz - dövlət dilimizlə bağlı xoş dəqiqələr bəxş etməkdir. Azərbaycan dili milli mənəviyyatımız, milli məniyimizdir. Bu dillə boy atmışıq, böyümüşük. Ana sözü, Vətən kəlməsi bu dilin ecazkar, səhrli şirinliyi ilə ruhumuzu oxşamış, qəlbimizə hakim kəsilmişdir. Bu dil bizi min illərlə əvvələ qovuşdurmuş, bu günümüzə bağlamış, gələcəyə səsləyir.

Xəlil Rza Ulutürkün "Mənim dilim" şəri aparıclarının ifasında səslənir.

I aparıcı: - Layla dedim yatasan,
Qızıl güle batasan...
Hardan gəlir bu səs-səda?
Bəlkə, illər arxasında
Layla çalır gəlin anam
Dörd qulac ip
Bu yüyrüyü bənd eləmiş kəhkəşana.

II aparıcı: - Layla çalır gəlin ana
Yelləndikcə kiçik yüyrük
Gedib dəyir bu ulduzdan o ulduza
Layla axır...cocuq baxır,
Bəs nə üçün mürğüləmir?
Bayaq ana südü əmib,
İndi ana ruhu əmir.
I aparıcı: - illər öldü, yaşa doldum,
Anladım ki, ana dilim
Ürəyimdən çıxmaz mənim,
Doğransam da dilim-dilim.
Anladım ki, sənəmdəki sözlər deyil,
Babaların nəfəsidir.

II aparıcı: - Dizlərimə taqət, qüvvət,
Gözlərimə işıq verən,
Çənlibəldə at oynadıb,
Şimşəklərlə qoşa gedən
İgidlərin nəfəsidir.

I aparıcı: - Bu dildədir yüz abidə,
min abidə,
Xilafəti parçalayan Babəklərin
qəzəbi də

Məhv olarsa bir gün bu dil,
Göygöl onda Göygöl deyil,
Qoşqar onda Qoşqar deyil,
Öz dilini sən qala bil!

II aparıcı: - Qərbə, şərqə işıq salan
Füzulini sən qala bil
Sağdır dilim, demək sağdır
Şərəfətim, ləyaqətim.
Sağdır, demək milyard yaşlı
məmləkətim

I aparıcı: - Yüz hədəfə tuş etmişəm
Sabirin hər sətirini mən.
Salxım-salxım nuş etmişəm
Şəhdini mən, ətrini mən.

II aparıcı: - Zamandan-zamana,
əsrdən-əsrə
Vuruşla yol gələn davalı dilim,
Babək qılıncının davamı dilim!
Kim qoruya bilməyirsə öz yurdu-
nu, yuvasını,

Udmasın yurd havasını.
Kim qorumur öz dilini,
İtsin mənim gözümdən qoy ilim-ilim.
O sahili bu sahillə birləşdirən
Polad körpüm qılıncımdır,
Günəşimdir mənim dilim!

I aparıcı: - Azərbaycan dili! Bu dil
bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır.
Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Gəlin ana dilimizin Azərbaycan
dili kimi dövlət dili adlandırılmasının
tarixinə nəzər salaq. Tarixlər boyunca
türk dili, oğuz dili və bizim günlərdə
Azərbaycan dili adlandırdığımız
bir möcüzə! Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl
Xətai Azərbaycan - Türk dilinin
dövlət dili səviyyəsində istifadə edil-
məsinə praktik olaraq ilk dəfə həyata

keçirdi. Azərbaycanda türk dili ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrildi, xarici ölkələrə diplomatik məktublar bu dildə yazılıb göndərildi.

Xətai taxtında sən fərman oldun,
Dillərə hökm edən qəhrəman oldun.

Lakin Xətaidən sonra bu ənənə uzun illər davam etdirilmədi.

II aparıcı: - İkinci dəfə, 1918-1920-ci illər arasında - Azərbaycan Demokratik Respublikası bərqərar olduğu dövrdə "türk dili" adı ilə dilimiz Dövlət dili hüququ aldı. Tədris, kargüzarlıq-dəftərxana işləri bu dildə aparıldı. İlk dəfə Dövlət himni yarandı. Cümhuriyyətin ömrü uzun olmadığı kimi, dil haqqında tədbirlər də milli əsaslarla davam edə bilmədi:

Ali təbəqələr səni dandılar,

Sən bir ümman ikən dayaz sandılar.

Özgənin dilində xoruzlandılar

Sən, ey öz sacında qovrulmuş dilim.

I aparıcı: - Bununla belə Azərbaycan dilinin inkişafı dayanmadı. Sözsüz ki, dil özünün assimilyasiyasına qarşı dözümlülüyü ilə fərqlənir. O, əsrlərin sınaqlarından keçib, ərəb və fars dilləri ilə döyüşə-döyüşə, rus dili ilə vuruşa-vuruşa bu günümüzdə gəlib çatmışdır.

Uzun müddət ərəb dili Azərbaycanda elm, tədris və dinin dili kimi, fars dili şerin dili kimi istifadə edilmişdir. Lakin xalq öz ana dilinə biganə qalmamış, həmişə öz milli dilində - Azərbaycan dilində danışmışdır.

XIII əsrdən bədii ədəbiyyatımız fonunda Azərbaycan dili zənginləşdi, inkişaf etdi, yaşadı. Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, M.Füzuli kimi dahi söz ustalarımız bu dildə divanlar bağladılar. Dilimiz zaman-zaman qol-qanad açdı, elm dili, sənət dili kimi daha da inkişaf edib XX əsrə qədəm qoydu. Ana dilimizdə çap olunan güclü ədəbiyyat, şərtlər, nəsr əsərləri, elmi əsərlər, qəzet və jurnallar, orta və ali məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılması Azərbaycan dilini dövrün ən mədəni və zəngin dillərindən birinə çevirdi. Və bütün bunlar dövlətdən çox xalqın, ziyalıların gücünə oldu:

Tarixin yolunu keçdin uğurlu,

Sənə batarmadı bir qolu zorlu.

II aparıcı: - Məlumdur ki, 1936-cı

ilə qədər ana dilimiz rəsmi olaraq "türk dili" adlanmışdır. Həmin ildən sonra dilimizin adı da millətimizin adı kimi repressiyaya uğradı və ərazimizin adı ilə adlandırıldı - Azərbaycan dili.

I aparıcı: - Bəli, yanlış da bir nəxədir - yozumu ilə yanaşsaq, dilimizin Azərbaycan dili adlanması bizim xeyrimizə oldu. Artıq biz özümüzü azərbaycanlı, dilimizi Azərbaycan dili adlandırmaqla özəlliyimizi təsdiq etmiş olduq.

II aparıcı: - Nəhayət, üçüncü dövr - Heydər Əliyev dövrü gəldi. 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında dilimizə yenidən Dövlət dili statusu verildi. 1992-1993-cü illərdə dilimizin adı yenidən Milli Məclisin qərarı ilə "Türk dili" adlandırıldı. Və nəhayət, 1995-ci ilin 12 noyabrında qəbul edilmiş müstəqil respublikamızın Konstitusiyasının 21-ci maddəsi ilə Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili kimi təsbit olundu.

Daha sonra Azərbaycan Respublikasının prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev rəsmi dövlət dilimizlə bağlı yeni tarixi sənədləri - "Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında", "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərmanları imzaladı. İndi isə gəlin ana dilimizə həsr olunan bir səhnəciyə birlikdə baxaq.

I aparıcı: - Hamı bilir ki, Cənubi Azərbaycanda - Arazın o tayında, qəlbi parçalanmış Azərbaycanın böyük bir ərazisində dilimizin başı çox bəlalar, müsibətlər çəkib.

(B.Vahabzadənin "Mərziyə" poeməsindən bir parça əzbər söylənir.)

I aparıcı: - "Dilimiz-mənəviyyatımız" həftəsinin keçirilməsiylə bağlı müəllimlərimizlə məsləhətləşib razılaşdıq ki, həftənin günlərini ardıcıl olaraq aşağıdakı kimi bölək:

I gün: - Ana dilinə həsr edilmiş şer müsəbiqəsi günü.

II gün: - Ana dilində yaranmış ilk bədii ədəbiyyat nümunələri - folklor günü.

III gün: - Divar qəzeti günü.

IV gün: - Məktəb günü.

V gün: - Şagird yaradıcılığı günü.

II aparıcı: - Əlbəttə, məktəbimizin bütün şagirdləri bu günlərə hazırlaşsın, qalib gələnlər isə indi sizin qarşınızda çıxış edənlərdir.

1) Şer deyənlər çıxış edir.

2) Folklor nümunələri elan edilir.

3) Məktublar oxunur.

4) Rəmzi kitablar, toxunmuş əl işləri, albomlar nümayiş etdirilir.

I aparıcı: - Deyirlər, tarix təkrar edilir. Bu fikrin doğruluğu indicə baxacağınız səhnəcikdə də təsdiq olunur.

Səhnəyə şagirdlər çıxırlar.

Nəne: Paltarının üstündən mətbəx önlüyü bağlayıb.

Baba: Gözündə eynək, əlində rusca kitab.

Ata: Əlində qəzet - türkcə.

Övladlar: Oğlan və qız. Məktəbli geyimində. Oğlan 12 yaşında, qız 10 yaşında. Salamlaşırlar.

Dərsdən evə qayıdan uşaqlar dərhal yemək, dincəlmək arzusundadır.

Uşaqlar: Salam, ana! Yaman acmışıq.

Ana: Uşaqlar, tez olun, yeməyinizi yeyin, qaçın məşğələyə, gecikməz olmaz.

Ata: Bu gün hansı məşğələdir?

Uşaqlar: İngilis dili.

Ata: Ay balam, axı mən sizə dedim ki, iki ildir ingilis dili məşğələsinə gedirsiniz, bəsdir. Türk dilini öyrənmək lazımdır. İştə para qazanmaq üçün Türkiyəyə yəni yavaş, əhə, sənə qəzəkə! Ben hep sizinle beraber Türkiyəyə koşmak farkındayım. Türkceni iyi konuşmadan nasıl olur oğlu ingilis bilmek?

Ana: Ay kişi, sən lap sivilizasiyadan geri qalıbsan. Məgər xəbərin yoxdur qonşuların hamısının uşağı ingiliscə danışır. Liftdə rastlaşanda da tez-tez bu sözləri eşidirsən: "Ay əm sorü, veri maç!". Bəs bizimkilər bilməsə, hamı bizə gülməz, deməzlər ki, bunlar geridə qalıblar? Aç gözünü, Bakıya yaxşı-yaxşı bax! Hansı idarəyə-ofisə, firmaya, cəmiyyətə işə düzəlmək istəsən, birinci şərtləri belə olur: "İngilis dilini bilirsən?". Desən ki, "yox", deyirlər: "Biz ancaq ingilis dilini bilənləri işə götürürük". Lap elə bil Londonda-

san. Odur ki, daşı tök ətəyindən, uşaqlara mane olma, elə sənin Türkiyəyə də köçsək, yenə ingilis dili əlimizdən tutacaq.

Baba: Ay oğul, ay gəlin! Mənə elə gəlir ki, biz yenə rus dilini öyrənsək yaxşıdır. Əşşi, o boyda nəhəng qonşunu qoyub, ingilisin dilini öyrənmək nəyə lazım? Mən sizin indi barmaqarası baxdığınız rus dilini yaxşı bilməsəydim, namizədlik dissertasiyasını Moskvada müdafiə edə bilərdimmi? Elmi əsərlərimi əvvəlcə rus dilində çap etdirmişdim. Hər yerdə də hörmət-izlətlə. Uzun sözlən qıyası, məndən olsa, uşaqlar rus dili məşğələsinə gedərlər, hər halda Rusiya Amerikadan yaxındır axı...

Nəne: Ay oğul, ay gəlin, elə sən də... ay kişi, vallah deyəsən, lap başınızı itirmisiniz? Bu tiffələrdən nə istəyirsiniz? Məktəbdən gəlirlər, qaçırlar ingilis dili məşğələsinə, ordan oğlan cumur üzgüçülük dərnəyinə, qız musiqi məktəbinə. Səhər yenə türk dili məşğələsi, sonra oğlan karateyə, qız şahmat məktəbinə, üçüncü gün yenə elə, dördüncü gün yenə belə...

A balam, bəs sizin bu uşaqlara yazığınız gəlmir? Axı onlar həm sizinlə birlikdə olmalı, sizdən tərbiyə almalı, yaxşı dincəlməli və yaxşı oxumalıdırlar. Öz ana dilində təhsil alıb dünyanın o başına qədər gedib çıxmaq olmaz məgər?

Qoy mənim nəvələrim doğma Azərbaycan dilini mükəmməl bilsinlər, sonra hansı dili istəsələr, öyrənlər, hövsələnin olsun da...

Şair demişkən:

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır.

Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

(Üzünü uşaqlara tutur) Gəlin, bəlalarım, yemək yeyin, dincəlin, sonra birlikdə Ana dili dərslərini öyrənək!

Musiqi səslənir. Hamı "Ana dilim şirindir" mahnısını dinləyir.

**Əfruz HƏSƏNOVA,
Sədaqət SULTANOVA,
Bakıdakı 116 sayılı məktəbin
müəllimləri.**

SUALLARA CAVAB

Sual. "Zakir sözündə bütöv adamdır" cümləsini üzvlərinə görə necə təhlil etmək olar?

G.Ceferova, Abşeron rayonu

Cavab. Cütərkibli mürəkkəb cümlədir. "Sözündə bütöv adamdır" - xəbər, Zakir isə mübtədadır. Cümlənin xəbəri I növ təyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb söz birləşməsidir. Birləşmənin birinci tərəfi isə (sözündə bütöv) dilçilik ədəbiyyatında təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr adlanır. Məlumdur ki, I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri (xüsusilə ikinci tərəf) bəzi hallarda ele sintaktik mövqeyə düşür ki, onları ayrı-ayrı üzvlər kimi təhlil etdikdə mənasızlıq yaranır. Bura ikinci tərəfi ən çox "vaxt", "gün", "zaman", "an", "adam" tipli sözlərdən ibarət birləşmələr daxildir. (Bu barədə bax: Y. Seyidov "Azərbaycan dilində söz birləşmələri", səh.403; A. Məmmədov, "Sintaktik təhlildə bəzi məqamlar", "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi jurnalı", 2000, №2, səh.20). Bu cümlədə də belədir: "Zakir necə adamdır?" sualını verib "sözündə bütöv" birləşməsinə təyin kimi götürsək xəbər - "adamdır" olmalıdır. Onda baş üzvlərdən ibarət cümlə belə alınır: "Zakir adamdır". Əslində cümlədə "adamdır" sözü öz semantik rolunu az qala itirməkdədir, onu cümlədən çıxarılanda, demək olar ki, heç nə deyisiz: "Zakir sözündə bütövdür". Rəsul Rüstəmovun fikrincə, aşağıdakı cümlələrdə də II tərəfi "adam" sözündən ibarət birləşmələri bir üzv kimi götürmək lazımdır: **Mən sərbəst adamam. Sadə adam xüsusi adamam. O adam alicənab adam idi və s.** (Y.Seyidov, göstərilən əsər, səh. 408)

Sual. Xahiş edirəm, aşağıdakı cümləni sintaktik təhlil edəsiniz: "Onun hər xırda şey üçün özündən yuxarılara ağız açanlardan zəhləsi gedir".

S.Gözelova, Beyləqan rayonu

Cavab. Təkərkibli (şəxssiz) geniş cümlədir. "Onun zəhləsi gedirdi" frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunan xəbər, "hər xırda şey üçün özündən yuxarı-

lara ağız açanlardan" (kimdən zəhləsi gedirdi?) isə feli sifət tərkibi ilə ifadə olunan vasitəli tamamlıqdır. Görünür, burada mübahisə doğuran məsələ tamamlığın xəbərin içərisində işlənməsidir. Məlumdur ki, "zəhləsi getmək" birləşməsi özündən əvvəl müəyyən yiyelik halda söz tələb edir və onunla birlikdə bir üzv kimi işləyir: "Onun zəhləsi gedirdi"; "Əhmədin zəhləsi gedirdi"; "Uşağın zəhləsi gedirdi" və s. Belə frazeoloji birləşmələrin birinci tərəfi III növ təyini söz birləşməsi formasında olur (onun zəhləsi, uşağın zəhləsi) və araya istənilən qədər söz daxil etmək imkanı yaranır. Araya daxil olan belə söz və söz birləşmələrinin hansı üzv kimi götürülməsində dolaşıqlığı isə TQDK-nın "Abituriyent" jurnalındaki aşağıdakı tövsiyə yaratmışdır: "III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasındakı daxili təyinləri ayırmamaq tövsiyə olunur" ("Abituriyent", 2000, №11, səh.19). Əvvəla, tövsiyənin elmi əsası yoxdur; təyin təyindir, istər daxili olsun, istər xarici. İkinci, belə bir müddəə şərti olaraq qəbul edilsə də, təhlilə cəlb etdiyimiz cümlədə araya girən feli sifət tərkibi təyin yox, tamamlıq funksiyasındadır. Asanlıqla cümləni belə bir şəkildə salmaq olar: Hər xırda şey üçün özündən yuxarılara ağız açanlardan onun zəhləsi gedirdi.

Sual. "O, paltosunu geyinib, otaqdan çıxdı" cümləsindəki "geyinib" sözünü zərflilik hesab etmək olarmı?

Z. Musayeva, Bakı şəhəri

Cavab. Xeyr. Çünki bu söz xəbərdəki (çıxdı) hərəkətinin tərzini, zamanını və ya səbəbini bildirmir, **geyinmək** işi qurtarıqdan sonra əsas xəbərdəki ("çıxdı") hərəkət baş vermişdir. VI sinfin dərslərində -ib şəkilçili (o cümlədən -araq, -ərək) feli bağlamaların vəzifəsindən biri də belə ifadə olunur: "İşin əsas feldəki işdən əvvəl icra olunduğunu bildirir: S. Vurğun 1924-cü ildə Qazax Pedaqoji Texnikumunu bitirib, Azərbaycanın bir sıra rayonlarında müəllimlik etmişdir" ("Azərbaycan dili", VI siniflər üçün; 1994, səh.78). Belə halda

-ib şəkilçili feli bağlamalar cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəbəri hesab edilir: "Bunlar (-ib şəkilçili feli bağlamalar-A.M.) sadə cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəbəri olarkən, bir işin əvvəlcə başladığını və ikinci iş başlanmadan (başlansa da hələ qurtarmadan) bitdiyini bildirir və özündən sonra gələn əsas işin zaman və şəxsi ilə uzlaşa bilmir" (M.Hüseynzadə "Müasir Azərbaycan dili"; 1973, səh.248). Ali məktəblər üçün "Müasir Azərbaycan dili" (IV h. 1972, səh.300) dərslərində də həmcins feli xəbərlərə aid belə bir cümlə verilmişdir. "O, kitabxanaya **gedib**, müxtəlif əlyazmalarını oxuyub, lazımı məlumatlar **topladı**". Z. Budaqovanın "Azərbaycan dilində durğu işarələri" kitabında ("Elm" nəşriyyatı, 1977) yazılır: "-ib; -araq şəkilçili feli bağlamalar və **feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunan həmcins üzvlər** (seçdirmə mənimdir - A.M.) vergül ilə fərqləndirilir: O, əl-üzünü **yuyub**, **geyindi** və evdən **çıxdı**". Belə xəbərlərə ona görə "qeyri-müstəqil" deyilir ki, onların zamanı və şəxsi cümlədəki əsas xəbərə ifadə olunur: O, **geyinib**, otaqdan **çıxdı**; Mən geyinib, otaqdan **çıxdım**; O, **geyinib**, otaqdan **çıxır**; Mən **geyinib**, otaqdan **çıxıram** və s.

Beləliklə, yuxarıdakı cümlə, üzvlərinə görə belə təhlil edilir: "**geyinib**" və "**çıxdı**" - xəbər, "o" - mübtədə, "**paltosunu**" - tamamlıq, "**otaqdan**" isə - yer zərfliyidir.

Sual. Kimin ki qədimdir

şəri, sənəti, Onun əbədidir mədəniyyəti - cümləsi hansı növ budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir?

N. Abdulov, Bakı şəhəri

Cavab. Göründüyü kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində "əvəzlik-qəlib" vəzifəsində "onun" əvəzliyi işlənməmişdir. Orta məktəb dərslərinə görə, "Bu cür sözlər (əvəzlik-qəliblər - A.M.) baş cümlədə hansı cümlə üzvü vəzifəsindədirsə, budaq cümlə də onun adı ilə adlanır" (Q. Kazımov, Y.Seyidov "Azərbaycan dili, 1995, səh. 209). Verilmiş nümunədə isə "qəlib" III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfidir ki, o da ayrılıqda cümlə üzvü ola bilmir. Elmi dilçilikdə belə nümunələrdən çox vaxt yan keçilmiş, yalnız Q. Kazımovun "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis" (2000-ci il) monoqrafiyasında buna müəyyən münasibət bildirilmişdir: "Bəzən baş cümlədə qarşılıq bildirən söz ismin yiyelik halında olur və ikinci tərəf-

lə birlikdə söz birləşməsi əmələ gətirir... (budaq cümlənin qəlibi bütövlükdə birləşmə deyil, yiyelik halda işarə əvəzliyi olur)" (səh. 335). Müəllifə görə, belə halda bütöv birləşmə, yeni "onun" sözünün ikinci tərəfi yaratdığı birləşmə hansı cümlə üzvüdürsə, budaq cümlə də həmin adla adlandırılmalıdır. Məsələn: "Hər kəs bu şərafəti işdən həzz almırsa, **onun həyatı mənasızdır**" - mübtədə budaq cümləli (səh. 335), "Harada işləyirsən, **oranın şəraitini yaxşılaşdırırsan**" - tamamlıq budaq cümləli (səh. 308) tabeli mürəkkəb cümlə sayılır.

Aydındır ki, budaq cümlənin növü onun baş cümlədə yerinə yetirdiyi funksiyadan asılıdır. Əgər belədirsə, bizcə, haqqında söhbət gedən cümlələri də öz adı ilə adlandırmaq lazımdır. Məsələn, belə bir izah vermək olar ki, **bəzən budaq cümlə baş cümlədəki üzvü bütövlükdə yox, onun bir hissəsini izah və əvəz edir**. Bu tip budaq cümlələri ayrıca bir qrupa daxil etmək mümkündür. Onsuz da budaq cümlələr həmişə baş üzvdəki hər hansı bir üzvün yerində işlənmir və bütün hallarda cümlə üzvünün adı ilə adlandırılır. Bu fakt orta məktəb dərslərində də öz əksini tapıb: "Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan budaq cümlələr ya baş cümlənin buraxılmış bir üzvü yerində işləyir (bura mübtədə, xəbər, tamamlıq və b. cümlə üzvlərinin adı ilə adlandırılanlar daxildir-A.M.), yaxud da bütövlükdə baş cümlənin ümumi məzmunu ilə (bura şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələri aiddir - A.M.) bağlı olur" (Göstərilən dərslər, səh. 204). Deməli, budaq cümlələr baş cümlədəki roluna görə 2 yerə ayrılır: a) baş cümlədə hər hansı bir üzvün yerində işlənenlər; b) baş cümlənin ümumi məzmununa aid olanlar. Bura təhlilə cəlb etdiyimiz cümlə tiplərini də nəzərə alıb üçüncünü əlavə etmək olar: c) **baş cümlədəki hər hansı bir üzvün birinci tərəfinin yerində işlənenlər**. Lakin bizcə, nə qədər ki bu məsələ cəllənib orta və ali məktəb dərslərinə gətirilməyib, professor Q. Kazımovun fikrini daha etibarlı mənəbə kimi götürmək lazımdır. Bu baxımdan sualdakı cümlə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Çünki baş cümlədəki "qəlib" (onun) III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan mübtədanın (onun mədəniyyəti) birinci tərəfidir.

A.MƏMMƏDOV,
pedaqoji elmlər namizədi.

XIX ƏSR ƏDƏBİ-BƏDİİ DİLİNDƏ ADLIQ HALLI FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

Zöhrə NƏBİYEVƏ,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi.

Azərbaycan dili qrammatik quruluşunun tərkib hissəsi olan feli birləşmələr, eləcə də adlıq hallı feli birləşmələr baxımından XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinə zəngin faktlar vermişdir. Həmin əsrdə yaşayıb yaratmış böyük Azərbaycan alimi və şairi Abbasqulu ağa Bakıxanovun Azərbaycan dilində yazdığı əsərlərdə müəyyən qədər adlıq hallı birləşmə işlənmişdir. Onların bir qismini misal olaraq veririk. Özgələr cövr eylədikdə mən həvadarım sənə. Reisi-məzkur mənə düçar olduqda tərif ilə ona verib dedim. Kişi özün bəzəmək cəhldən əlamətdir. Bir fikir ele ki, sən bu yerə gəlmək üçün əlində bəhanə olsun və xalqı bədgüman etməsin.

XIX əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehdən müasir oxucuya Azərbaycan dilində bir-iki əsər gəlib çatmışdır. M.Ş. Vazehin şərlərinin taleyi məlumdur. Ədibin Azərbaycan dilində əldə olan qəzəl və müxəmməslərində adlıq hallı feli birləşmə yoxdur. Məlumdur ki, M.Ş. Vazeh Gəncədə və Tiflisdə Azərbaycan dilində dərs demişdir və tədris üçün "Kitabi-türki" adlı müntəxəbat tərtib etmişdir (i.İ. Qriboyedovla birlikdə). Müxtəlif mənbələrdən materiallar toplanmış həmin müntəxəbatda M.Ş. Vazehin qələmindən çıxan mətnlər də var. Professorlar Xeyrulla Məmmədov və Ağahüseyn Həsənov tərəfindən tərtib və nəşr edilmiş "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı" (XIX-XX əsrlər) kita-

bının birinci cildində "Kitabi-türki"dən verilmiş mətnlərdə bir-iki adlıq hallı birləşmə işlənmişdir. Günahı sabit olandan sonra padşah buyurdu ki, onun burnunu deşib, bir ip keçirib küçələrdə gəzdirsinlər. Xacə dedi ki, əgər siz istədiyiniz hacətləri mən bacararam, müzayiqə yoxdur. Ulaq yeridikcə qumrovların səsi gəlirdi. Fəryad elədi ki, ay kişi, sən dediyin sandıqca quyuda yoxdur. O çəməndə çox vəhşilər var idi ki, havası xoş olmaq və otu və suyu çox olmaq səbəbi ilə orada vətən eləyib günlərini rahatlıq ilə keçirdilər. Bu məsəl ondan ötrüdür ki, biləsən, heç kəs səy yolunda çalışmamış muradının günü ümid məşriqindən tülü eyləməz və çıxmaz.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili o dövrün görkəmli şairləri Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, böyük dramaturqlar M.F. Axundzadənin, Nəcəf bəy Vəzirovun əsərlərinin dili və qismən də digər mənbələr əsasında öyrənilir. Bunlara keçməzdən əvvəl, o dövrdə yaşayıb yaratmış, nisbətən az tanınan ədiblərdən də adlıq hallı feli birləşmələrə aid misallar verməyi lazım bilirik. Mirzə Nəsrillahi Dədə: Xudavəndi-xəllaqı-səd ələmin, Nəkim biz bilən birçə ərşü zəmin. Əsgər ağa Görani: Mən bilən, haldan düşür Kişi xeylağı arvadın tez. Hacı Səid əfəndi Ünsizadə: Qurtarıb tək olanda nəzmimiz düz. Buna tarix oldu min üç yüz. Cəlal Ünsizadə: Lisani-türkinin bir

şöbəsi demək olan Azərbaycan şiveyi-ləhcəsini təkmilən ərz və bəyan edən bir əsər ortada görünmədiyi məlumdur. Şir həmlə edəndə şəb, ya ruz, Göstərirdi onlar ona buynuz. Aralarında ittifaq və ittihad hasil olan bir məmləkət əhli hər bir vaxt və zaman əmin və amanda baqi qalırlar. Yazıq maralcan verdiyi sırada buynuzları ilə ayaqlarını xatirinə salıb deyirdi. Dost və aşna və əqrabası çox olanların dərd və qəmi də çox olur. Aslan orada bir çox odun qoyduğu üstündə qulplu bir qazan qayımuş olduğunu öküz görər-görməz geri döndü və qaçmağa başladı. Səfərəli bəy Vəlibəyov: Uşaq yatanda anası onun yanında özü üsul və aram ilə gəzir, hətta özgələri ilə də onun yavuşunda səs-küy etməyə və balasını yuxudan oyatmağa qoymayı. Habelə də xudayi-təala gecə olanda canlıları yatızdırır, ölkəyə fərağətlik salır, ta ki bəndələri rahat yatsınlar. Necə ev bir-birinin yanında olanda kənd və ya anlu, ya göy (və ya qəryə) deyirlər. Müəzzinin "Allahi əkbər" səsi qulaqlarına yetişəndə məscidə gedib namaz qılırlar. Həsənəli ağa Qaradaği: Bir sovuq ifrat olanda, buxar donuban tökülür dari misli qar. Səkkiz gün martdan bir az ziyadə keçəndə yaz olur, dari dünyada... İyunun onu olcaq yay girir. Bitir hər bitənələr, çiçəklər açır. Yay gələcək bitənin çoxusu solur. Payız olan kimi xəzanın yeli əsir, paimal edir gülü, sünbülü. Qış olacağı sovuq düşür, qar yağır. Yaz olacağı yığışlır uşaqlar...Əqli olan oxur, hər elmə çatar, Əqli olmaz gedər kəndə, mal qovar.

Əhməd bəy Cavanşir: Soyuq düşəndə, yəqin, istəyəcəkdir, bürünsün. Öləndə şəxs və zəki, Bəzəyib cənazəni, Məni tabuta qoşarlar. Vəzir verəndə salam, Bu yerdən etdi ikram. Gəlib öləndə şərba Mərhaba vurdular laf. Bunlar olan tək tamam, Hökm oldu verilsin təam. Götürəcəksiniz gələ-

də Tayı, gədələr yorulanda. Qardaşın oğlu öləndə, Ləçək saldın gün-gecə.

**Qondular bir budağa
Ki, sabahdan köç öləndə,
El yol ilə gedəndə
Öyrənsinlər hər dili.**

Azərbaycan maarifinin inkişafında, Azərbaycan maarifçi ziyallılarının yetişməsində rolu və əməyi olan Aleksey Osipoviç Cernyayevskinin "Vətən dili" (birinci hissə) dərsliyində bu tipli adlıq hallı feli birləşmələr işlənmişdir. Bülbül gecə və gündüz Gülüstən ətrafında könül seven nəğmələrdən oxuyurdu. Mən öləndən sonra sizə qalacaqdır... Qoca ölən kimi oğlanları bağa yüyürüb hər yeri qazıb torpağı çevirdilər.

XIX əsrdə yaşayıb yaranan, həm klassik şer üslubunda, həm də aşiq şeri üslubunda yazan Seyid Əbdülqasım Nəbatinin əsərlərinin sadə dili xüsusi olaraq diqqətli cəlb edir. Şairin şərlərində işlənən adlıq hallı feli birləşmələrdə də bu sadəlik qalır. Ancaq burada bir cəhət qeyd etmək lazım gəlir ki, Nəbatinin şərlərinin dilində ümumən feli birləşmələrin işlənmə tezliyi zəifdir. Onun iki yüzdən artıq səhifəni tutan əsərlərinin dilində iyirmiye qədər adlıq hallı feli birləşmə işlənmişdir. Onlardan birində aparıcı tərəf məsdərlə ifadə olunmuşdur: Ta desinlər xəlq lal oturmağa Bu Nəbatitək bəxtəvər gərək. Qalanlarında əsas tərəf feli bağlamalarla və feli sifətlərlə ifadə olunmuşdur.

Əsas tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunanlar: Xəzan olanda, deyirlər, şəcər təkər bərgin. Mən öləndə, məni qoymun məzarə. Dövrə geldikcə qədəh sən dəxi bir cam al iç. Geldikcə nəfəs mədh eləsəm, vardı bəyanım. Bahar olcaq, müsəlmanlar, mənim bu gər-dişi-könlüm Özün meyxanə küncündə yıxıb məstü xərab istər. Sübh olcaq açıldı könlümüz güllər-

Bu sayımızda:

Rəsmi şöbə	
Azərbaycan Respublikası prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanının tələbləri baxımından ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri barədə	2
Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü	
Y.Seyidov - İctimai-siyasi həyatımızda böyük hadisə	10
Təhsil islahatı həyata keçirilir	
Ə.Abbasov - Yeni dərslər ili: Azərbaycan dili müəllimlərinin vəzifələri	13
Təhsil islahatı həyata keçirilir:	
<i>metodika</i>	
A.Məmmədov - Müasir dərslər ciddi hazırlıq tələb edir	16
S.Hüseynoğlu - Bədii mətn üzərində şagirdləri necə işlətməli	20
R.Mahmudova - Rus bölmələrində tələbələrə rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsinin bəzi məsələləri	24
İ.Orucəli - Məhəmməd Hədinin yaradıcılığını öyrədən	26
A.Paşayev - "Lügət tərkibində ümumi və xüsusi sözlər" mövzusunun tədrisi haqqında	30
XXIV respublika pedoqoji mühazirələri	
M.Şahəliyeva - Müəllim-şagird münasibətlərinin ədəbiyyat təliminin keyfiyyətinə təsiri	35
F.Bəhramov - Proqramlaşdırılmış sətirli albomlardan istifadə	38
Təhsil islahatı həyata keçirilir:	
<i>iş təcrübəsi</i>	
F.Şıxvəliyeva - Dərslər düşündürməlidir	40
H.B.Aslanov - Azərbaycan dili dərslərində deduktiv metodun rolu	43
İ.Verdiev - Tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisində folklor nümunələri	47
H.Şahbəndəyev - Şəkilçilərin tədrisi zamanı qrammatik oyunlardan istifadə	49
N.Abdulov - Bəzi mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının öyrədilməsi	52
Sinifdən xaric iş	
Ə.Həsənova, S.Sultanova - "Ana dilim-mənəviyyətim" ədəbi-bədii kompozisiyasının qısa ssenarisi	55
Soruşun, cavab verək	
A.Məmmədov - Suallara cavab	58
Nazəri qeydlər	
Z.Nəbiyeva - XIX əsr ədəbi-bədii dilində adlıq hallı feli birləşmələr	60
Yeni nəşrlər	
Ə.Bədəlova - Həyat kitabı	64
M.Abdullayeva - "Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası"	66
Təhsil islahatı həyata keçirilir	
<i>məsləhət</i>	
Orta ümumtəhsil məktəblərinin VIII siniflərində seçmə fənn kimi Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması	67

Baş redaktor:

B.N. YUNUSOV

Redaksiya heyəti:

A.A. ABDULLAYEV
Ə.M. ABBASOV
N.Q. CƏFƏROV
B.A. ƏHMƏDOV
T.İ. HACIYEV
N.M. XUDİYEV
Q.Ş. KAZIMOV
Ə.Q. QULİYEV
X.Q. MƏMMƏDOV
Ş.A. MİKAYILOV
B.Ə. NƏBİYEV
Y.M. SEYİDOV

Məsul katib:

V.H. ALKƏRƏMOV

Şöbə redaktorları:

A.G. MƏMMƏDOV
S.HÜSEYNOĞLU

Ünvanımız:

Bakı 10, Dilarə Əliyeva küçəsi 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608. Telefonlar: 98-55-33, 93-06-09

Kağız formatı 70x108
1/16. Uçot nəşr vərəqi 4,5. Şərti çap vərəqi 6,3. Sifariş 3192. Tiraj 1300. Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191. Lisenziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının kompüterində yığılıb səhifələnmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

Qiyəti razılaşma yolu ilə
(Abunə üçün 5000 manat)

